

**TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
HUZURIDAGI PEDAGOG KADRLARNI QAYTA
TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI
OSHIRISH TARMOQ MARKAZI**

ONA TILI VA ADABIYOTI (QOZOQ TILI)

**Mustaqillik yillaridagi
adabiyotshunoslik asoslari**

**MODULI BO'YICHA
O'QUV-USLUBIY
MAJMUA**

TOSHKENT-2022

Бұл оқу-әдістемелік кешен Жоғары және орта арнаулы білім министрлігінің 2020 жыл 7 декабрдаги 648-санды бұйрығымен бекітілген оқу жоспары және бағдарламасы негізінде істеп шығылған.

Түзушілер: **Е.Абдувалитов** – Низами атындағы ТМПУ, “Қазақ тілі және әдебиеті” кафедрасы профессоры, п.ғ.к.
Н.Абдувалитов – Низами атындағы ТМПУ, “Қазақ тілі және әдебиеті” кафедрасы аға оқытушысы

Пікір жазған: **А.Қалдыбекова** – Низами атындағы ТМПУ, “Жалпы педагогика” кафедрасы профессоры, п.ғ.к.
Хорижий эксперт: ф.ф.док. Н.Мингбоев - М.Авезов номидаги Жанубий Қозоғистон давлат университети, Гуманитар илмий-тадқиқот институти.

Оқу-әдістемелік кешен Ташкент мемлекеттік педагогика университеті Кеңесінің 2020 жыл 27 августдаги 1/3.6-санды қаулысымен баспаға ұсынылған.

МАЗМҰНЫ

I. ЖҰМЫСТЫҚ БАҒДАРЛАМА	4
II. ТЕОРИЯЛЫҚ ЖАТТЫҒУ МАТЕРИАЛДАРЫ	11
III. ПРАКТИКАЛЫҚ ЖАТТЫҒУЛАР МАЗМҰНЫ	73
IV. ГЛОСАРИЙ	82
V. ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:.....	88

I. ЖҰМЫСТЫҚ БАҒДАРЛАМА

КІРІСПЕ

Бұл жұмыстық бағдарлама Өзбекстан Республикасы Президентінің 2015 жыл, 12 июндегі “Жоғары білім мекемелерінің және педагог кадрларды қайта даярлау және білімін жетілдіру жүйесін одан ары дамыту іс-шаралары туралы” ПЖ-4732-санды, 2017 жыл 7 февралдағы “Өзбекстан Республикасын одан ары дамыту бойынша Әрекеттер стратегиясы туралы” ПЖ-4997-санды Жарлықтары, сондай-ақ 2017 жыл, 20-апрелдегі “ Жоғары білім жүйесін одан ары дамыту іс-шаралары туралы” ПҚ–2909-санды қаулысында белгіленген үстем міндеттер мазмұнына сай түрде істеп шығылған болып, бағдарлама заманауи талаптар негізінде қайта даярлау және білім жетілдіру үдерістерінің мазмұнын одан ары дамыту, сондай-ақ жоғары білім мекемелері педагог кадрлардың кәсіби компетенциясын жүйелі түрде қалыптастыруды көздейді.

Жұмыстық бағдарламада “Тәуелсіздік жылдардағы әдебиеттану негіздері” модулі бойынша әдебиеттану ғылымының жаңа бағыттар, әдеби сынның бүгінгі күй-жайы, қазақ поэзиясының, қазақ прозасының, қазақ драматургиясының бүгінгі күндегі даму бағыттары мен ұстанымдары туралы мәлімет беруді көздейді.

Модулдің мақсаты және міндеттері:

“Тәуелсіздік жылдардағы әдебиеттану негіздері” модулінің мақсаты: әдебиеттану ғылымының жаңа бағыттар, әдеби сынның бүгінгі күй-жайы, қазақ поэзиясының, қазақ прозасының, қазақ драматургиясының бүгінгі күндегі даму бағыттары мен ұстанымдарын түсіндіруден тұрады:

“Тәуелсіздік жылдардағы әдебиеттану негіздері” модулінің модулінің міндеттері:

- тыңдаушыларға әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелерін үйрену;

- әдебиеттану ғылымының жаңа бағыттарын анықтау;
- қазақ поэзиясының даму басқыштарын үйрену;
- қазақ прозасының даму ерекшеліктерін анықтау;
- қазақ драматургиясының даму басқыштарын үйренуден тұрады.

Модул бойынша тыңдаушылардың білім, ептілік, дағды және компетенцияларына қойылатын талаптар.

Тыңдаушы:

- әдебиеттану ғылымының даму бағыттары;
- қазақ поэзиясының даму басқыштары;
- қазақ прозасының даму ерекшеліктері;
- қазақ драматургиясының даму басқыштары туралы **білімдерге ие болуы** керек;
- әдебиеттану ғылымындағы жаңа бағыттарды меңгеру;
- көркем туындыларды әдеби талдау;
- көркем шығармалардың көркемдік ерекшеліктерін тану **дағдысына ие болуы** керек;
- әдебиеттану ғылымының даму бағыттарын анықтау;
- көркем туындыларды талдау әдістерін анықтау **іскерлікке ие болуы** керек;
- көркем туындылар арқылы студенттерді ғылыми дүниетанымын және шығармашылық ойлауын дамыту;
- көркем туындының талдау әдістерін іздестіру және іс-жүзінде қолдану;
- сабақ процесінде студенттердің ауызша және жазбаша тілін дамыту компетенцияларын дамытуға қаратылған тиімді әдістер тізімінен мақсатты пайдалана алу **компетенцияларына ие болуы** керек.

Модулді ұйымдастыру және өткізу бойынша ұсыныстар.

“Тәуелсіздік жылдардағы әдебиеттану негіздері” модулін оқыту процесінде:

- оқытудың заманауи әдістері, педагогикалық технологиялары және ақпарат-коммуникациялық технологияларды қолдану көзде тұтылған;
- лекция сабақтарында заманауи компьютер технологиялар жәрдемінде презентациялық және электрон-дидактикалық технологиялардан;
- практикалық жаттығуларда техикалық құралдардан, экспресс-сұрақтардан, тест сұрақтары, ақыл шабуылы, кіші топтармен жұмыс істеу, коллоквиум өткізу және басқа интербелседі оқыту әдістерін қолдану көзде тұтылады.

Модулдің оқу жоспарындағы басқа модулдермен байланысы және үздіксіздігі.

“Тәуелсіздік жылдардағы әдебиеттану негіздері” модулі бойынша оқу жоспарындағы “Қозоқ тилини ўқитишнинг назарий асослари”, “Қозоқ тили фанини ўқитишнинг инновацион муҳитини лойиҳалаштириш”, “Олий таълим дидактикаси” ва “Педагогик тадқиқот натижаларини таҳлил қилувчи ахборот тизимлари” модулдерімен үздіксіз байланыста алып барылады.

Модулдің жоғары оқу орындарындағы орны.

“Тәуелсіздік жылдардағы әдебиеттану негіздері” модулі тіл білімі және әдебиеттану негіздерін үйренуде педагогикалық технологиялардан пайдалану көзде тұтылады. Модулді меңгеру арқылы тыңдаушылар қазақ тілі және әдебиеті пәнін үйретуде заманауи оқыту әдістерінен іс жүзінде қолдану, жетістіктері мен мүмкіндіктеріне сай мәселелерді бағалауға тиісті кәсіби компетенцияға ие болады.

Модул бойынша ажратылған сағаттар жүктемесі

№	Модулдің тақырыптары	Тыңдаушының оқу жүктемесі, сағаты					Өзіндік білім
		Барлығы	Аудиториядағы оқу жүктемесі				
			Жалпы	Теориялық	Практикалы	Аудиторияда	
1.	Әдебиеттанудағы жаңа бағыттар мен әдістер	4	4	2	2		
2.	Тәуелсіздік жылдардағы қазақ әдебиетінің жанрлық тұрғыдан дамуы	6	6	2	4		
3.	Қазақ әдеби сынының бүгінгі жай-күйі	4	4	2	2		
4.	Әдебиет сабақтарын тереңдетіп оқыту технологиясы	8	8	4	4		
5.	Әдебиет пәнін оқытуда ауызша және жазбаша тіл дамыту технологиясы	4	4		4		
Жалпы:		26	26	10	16		

ТЕОРИЯЛЫҚ ЖАТТЫҒУЛАР МАЗМҰНЫ

1-тақырып: Әдебиеттанудағы жаңа бағыттар мен әдістер (2 сағат)

Әдеби процесс – әдеби даму. Көркемдік даму заңдылықтары. Адамзат мәдениетіндегі сабақтастық. Әдеби даму және дәстүр жалғастығы. Дәстүрді шығармашылықпен игерудің жаңашылдыққа әкелетіндігі, ал жаңашылдықтың негізінде жаңа дәстүр туындайтындығы туралы ұғым. Төл әдебиетіміздегі көркемдік дәстүрлер, олардың сөз өнерінің дамып, өсуіндегі мән-маңызы. Дәстүрдің маңызын мойындамайтын көзқарастарға сын.

2-тақырып: Тәуелсіздік жылдардағы қазақ әдебиетінің жанрлық тұрғыдан дамуы. (2 сағат)

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ прозасының көркемдік деңгейін көтеруге Ш.Мұртаза, М.Мағауин, Қ.Жұмаділов, Б.Нұржекеұлы, Т.Нұрмағамбетов, Қ.Түменбай, Ә.Тарази сынды қаламгерлер үлес мол. Мысалы, Ш. Мұртазаның шағын жанрды ұмыт қалдырмай, оған өзіндік үлес қосып жүргендігін «Алапар мен Динго», «Бұршақ», «Тәуекел той» сықылды әңгімелері растайды. Қ. Жұмаділовтің «Жалдамалы күйеу», «Жемдеген қырғауылдар», «Құдайдың үйі», «Бір ғана ғұмыр», «Дөңгеленген дүние-ай», «Тіленші» (2000), «Бұқарбайдың бұқасы» (2000), «Ит базары» (2001) секілді әңгімелерінің негізгі өзегі де бүгінгі күннің оқиғалары, кейіпкерлері жаңа заманның адамдары.

3-тақырып: Қазақ әдеби сынының бүгінгі жай-күйі. (2 сағат)

Әдеби сын – өмір шындығы мен әдеби шығармадағы көркем шындық арақатынасын саралап, көркем шығарманы әдеби тұрғыдан бағалайтын, әдеби дамудың ағымдағы мәселелерін талқылап, бағыт сілтеп отыратын әдеби-публицист., ғылыми-эстетика шығармашылық түрі. Әдебиет сыны – аса күрделі сала. Оның негізгі зерттеу объектісі – көркем әдебиет, әдеби процесс. Сыншы белгілі бір әдеби шығарманы талдап, баға беру үшін әдебиеттану ғылымының зерттеу әдістерін, методологиялық-сын қолданады. Әдеби сынның басты ерекшелігі, көбінесе, қазіргі әдебиеттің жай-күйін қарастыруында, әдеби мұраларды бүгінгі заман тұрғысынан пайымдауында.

4-тақырып: Әдебиет сабақтарын тереңдетіп оқыту технологиясы. (4 сағат)

Әдебиет – сөз өнері. Барлық сөзді тізе берсең әңгіме, жыр шықпайды. Адам жүрегі тербетіп, ақыл таразылап, тіл кестелеп айтқан сөз орнында

тұрса ғана әдебиет деген өнер пайда болады. Ғылыми тұжырымда әдебиет «адамтану құралы», ал әдебиет пәні «адам тәрбиелеу құралы», - делінген. Өйткені, ғылыми педагогикалық ұстаным бойынша әдебиет пәні философиялық, педагогикалық, негізінен ұлттық ізгілікті, психологиялық, тұғырламалық мәдени – рухани көзқарастарға құрылса құндылықтарға құрылған. Ұлттық таным, ұлттық рухани гуманистік сананы (адамгершілікке сананы қалыптастырса негіздеу) қалыптастырады.

ПРАКТИКАЛЫҚ ЖАТТЫҒУЛАР МАЗМҰНЫ

1-практикалық жұмыс: Әдебиеттанудағы жаңа бағыттар. (2 сағат)

Әдеби процесс – әдеби даму. Көркемдік даму заңдылықтары. Адамзат мәдениетіндегі сабақтастық. Әдеби даму және дәстүр жалғастығы. Дәстүрді шығармашылықпен игерудің жаңашылдыққа әкелетіндігі, ал жаңашылдықтың негізінде жаңа дәстүр туындайтындығы туралы ұғым.

2-практикалық жұмыс Тәуелсіздік жылдардағы қазақ әдебиетінің жанрлық тұрғыдан дамуы. (4 сағат)

Тәуелсіздік жылдардағы қазақ поэзиясы, прозасы және драматургиясының даму басқыштары. Олардың өзіне тән ерекшеліктері.

3-практикалық жұмыс: Қазақ әдебиеті сынының бүгінгі күй-жайы (2 сағат)

Әдеби сын- әдебиеттану ғылымының бір саласы екендігі. Әдебиет сынының түрлері. XX ғасыр 60-90 жылдардағы сын жарынын даму принциптері. Сын жанрының тәуелсіздік жылдарында дамуы.

4-практикалық жұмыс: Әдебиет сабақтарын тереңдетіп оқыту технологиясы (4 сағат)

Әдебиет – сөз өнері. Барлық сөзді тізе берсең әңгіме, жыр шықпайды. Адам жүрегі тербетіп, ақыл таразылап, тіл кестелеп айтқан сөз орнында тұрса ғана әдебиет деген өнер пайда болады. Ғылыми тұжырымда әдебиет «адамтану құралы», ал әдебиет пәні «адам тәрбиелеу құралы», - делінген. Әдебиетті оқытудың өзін тән ерекшеліктері. Көркем шығармаларды жанрына қарай тереңдетіп оқыту технологиялары.

5-практикалық жұмыс: Әдебиет пәнін оқытуда ауызша және жазбаша тіл дамыту технологиясы (4 сағат)

Әдебиет сабақтарында тіл ұстарту жолдары. Ауызша және жазбаша тіл дамыту жолдары мен әдіс-тәсілдері. Әдебиет сабақтарында мәнерлеп оқуға төсілдіру.

ОҚЫТУ ҚАЛЫПТАРЫ

Бұл модуль бойынша төмендегі оқыту қалыптарынан пайдалану:

- лекциялар, практикалық жаттығулар, (ақпараттар мен технологияларды меңгеру, теориялық білімдерді бекіту);
- дөңгелек стол (берілген тапсырманың шешімі бойынша ұсыныстар беру қабілетін арттыру, тыңдау, сезіну және логикалық қорытынды шығару);
- пікірталас (берілген тапсырмалар бойынша анық фактілер мен нақты аргументтерді ұсыну, тыңдау және проблемалардың шешімін табу қабілеттерін дамыту).

II. ТЕОРИЯЛЫҚ ЖАТТЫҒУ МАТЕРИАЛДАРЫ

1-ТАҚЫРЫП: Әдебиеттанудағы жаңа бағыттар мен әдістер

Жоспар:

1. Әдеби даму және дәстүр жалғастығы.
2. Қазақ әдебиетіндегі көркемдік дәстүрлер.
3. Әлемдік әдебиет дамуындағы озық дәстүрлер ықпалы.

Тірек ұғымдар: әдеби процесс, әдеби даму, дәстүр жалғастығы, модернизм, постмодернизм.

Әдеби даму және дәстүр жалғастығы

Әдеби процесс – әдеби даму. Көркемдік даму заңдылықтары. Адамзат мәдениетіндегі сабақтастық. Әдеби даму және дәстүр жалғастығы. Дәстүрді шығармашылықпен игерудің жаңашылдыққа әкелетіндігі, ал жаңашылдықтың негізінде жаңа дәстүр туындайтындығы туралы ұғым. Төл әдебиетіміздегі көркемдік дәстүрлер, олардың сөз өнерінің дамып, өсуіндегі мән-маңызы. Дәстүрдің маңызын мойындамайтын көзқарастарға сын.

Көпшілік зерттеушілер дәстүр мен жаңаның әдебиеттегі орнын, тағдырын байқауға ұмтылды. Бір жанрдың ішкі сыры ретінде ғана қаралмай қазақтың байырғы әдебиетінің ұлттық сипаттары жаңа дәуірде жаңа жанрдың туып қалыптасуына қалай әсер ететінін сөз етеді. Е.Р. Лизунова роман жанрын зерттегенде, қазіргі эпосты айтқанда, оның арғы тегін қазақтың бай эпикалық мұрасынан шығарады, яғни бұрынан күрделі сюжетті, шебер композициялы, сан тұлғалы фольклорлық туындылары болған әдебиеттің жаңа кезеңде өзіне табиғи дәстүрлік әлеуметтерін сақтауы заңды екенін көрсетеді. Әрине қазақ прозасының өсіп амуына

басқа да факторлар ықпалын тигізді. Дегенімен, ұлттық дәстүрдің жаңа ролінің орны бөлек.

Жақсы дәстүр ұлттық көркем шығарманың қаны мен сөлі сияқты: оның жақсы мазмұнын да, оған лайық формасын да аңғартады. Мазмұн мен форма бірлікті байқатса, ұлттық дәстүр сол бірлікті айқындай түсетін фактор. Мұның басты себебі ұлтты мінез-құлықтың, психиканың ұзақ тарихтық түзілісте белгілі бір тұрақтылыққа ие болуынан: дәстүр осының сәулесі, яғни характердің көрінуі.

Дәстүр тек алдымен әдебиеттік, өнерлік көрініс емес. Дәстүр, әдет, салт, үрдіс, тіпті дағды, ғұрып деген сөздер кең мағынада адам мінезі мен тіршілігіне байланысты қанға сінген қылықтар. Демек, ұлттық дәстүр тез өзгеріп немесе жоғалып кете қоймайтын құбылыс.

Қазақ әдебиетіндегі көркемдік дәстүрлер.

Әдебиеттегі ұлттық дәстүр әрбір халықтың, ұлттың өмірді көркемдік, образдық жолмен тануынан шығып қалыптасқан.

Абай туындылары қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңалықты толық аңғартады.. Әрине, Абай шығармалары үнемі ескіні бұзып, өзінен бұрынғы жақсы дәстүрлерді де мансұқ етті деген ұғым тумасқа керек.. Қайта Абай өзі халық поэзиясының жарамды дәстүрлерін батыл қабылдап отырған, көп жерлерде оны ұстартып, тереңдетіп пайдаланар орнын таба білген. Қазақ поэзиясындағы Абайдың ұлы жаңашылдық орнын жаңалық пен дәстүрді бір-біріне қарасы қою арқылы емес, қайта жаңалық сол жақсы дәстүрлер топырағында туып қалыптасқан деп таныта елеміз.

Дәстүр мен жаңалықтың өзінен тек уақыт өлшеміне қарай ғана ажыратуға болғандай. Жаңалық мейлі форма жағынан болсын, мейлі мағына жағынан болсын әдебиеттің қаны мен жанына дәл келсе, дәстүрге айналып кетуі де мүмкін.

Сонымен, дәстүр, жаңалық көбіне бірін-бірі толықтырып,бірінің бірі жалғасы болып отырмақ.

Әлемдік әдебиет дамуындағы озық дәстүрлер ықпалы

Модернизм және постмодернизм.

Бүгінгі таңда барлық әдістердің танымдық тұрғылары қым-қиғаш араласқан. Кешегі бір еңбектерде романтикалық арнада жазылды деген шығармалардың енді модернистік туынды ретінде бағалануы сәнге айналды. Керісінше, қазіргі әдебиеттануда модернистік, постмодернистік деп бағаланған шығармалардың көркемдік тілінде, қаламгерлердің суреткер, қоғам, жеке тұлға мен болмыс хақындағы толғаныстарынан, ой-пікірлерінен романтикалық дүние қабылдаудың сізімдерін байқауға болады.

Модернизм ХХ ғасырдың басында қалыптасқан. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін модернистік бағыт «ревизиялауға» ұшырап, соның әсерінен заман талабына сай жаңа әдеби-мәдени, философиялық, эстетикалық жаңа ағым пайда болады.

Модернизм (французша «moderne» ең жаңа, қазіргі) буржуазиялық әлем дағдарысының және олардың қалыптастырған сана типін белгілеген ХХ ғасыр әдебиет пен өнердегі философиялық-эстетикалық қозғалыс.

Модернизм атауының ХХ ғасырдың басында Батыс Европада пайда бола бастаған футуризм, экспрессионнизм, империализм, унализм сияқты көркем бағыт және топтардың жүзеге келуімен байланысты.

Модернизмді бүгінгі таңда Батыс өнерімен қарағанда кеңінен қолданылады. Мәселен, кубизм Францияда, футуризм Италияда, адаизм Швейцарияда пайда болды. Олардың барлығын тән ерекшелік – реалистік шығармашылық әдіс. Барлығын бірлестірген атау – модернизм. Бұл атаудың теориялық, жалпы философиялық негіздерін А.Шопенгауэр,

М.Штирнер, С.Керкогтер, Ф.Ницше сияқты философтардың шығармашылық мұрасымен байланыстырады.

Модернистер әлемдік деңгейдегі қоғамдық қайшылықтар, санадағы қақтығыстар кезінде адам дүниенің мағынасыз екенін, өзінің фәнидегі жалғыздығын түсінеді деген пікірлерді алға тартты. Жалғыздық қасіреті қоршаған ортаны адамның жатсынуы модернизм өкілдерінің шығармаларында айрықша көрініс тапты. Қоғам мен адам арасындағы қайшылық сарыны тұрғысынан романтизм эстетикасымен ұқсас тұстары болды. Қазақ прозасындағы адам табиғатының трагедиялығы, болмыстың адам тіршілігімен үйлесе бермейтін қайшылығы бейнеленген, адамның панасыздығын, қорғансыздығын меңзейтін шығармаларда романтикалық сипат пен модернистік ұстанымның берік байланысы жатыр. Орыс әдебиетінде модернизм, постмодернизм құбылыстарын зерттеуші Д.Затонский ХХ ғасыр модернизмінің романтизм құндылықтарынан тамыр тартып жатқанын сөз етеді. «Модернизм мен постмодернизм» деп аталатын кітабының арнаулы тарауында романтизмнің көркемдік жүйесінде кездесетін, ортақ «модернистік» белгілерді «тани» отырып былай дейді: «Если обозреть бытие искусств как бы с птичьего полета, то нетрудно заметить, что они, в свою очередь, тоже тяготеют к движению циклическому: Возрождение объявляло (и даже искренне верило), будто наследует античности, романтизм в некотором роде подражал Средним векам, модернизм ХХ века - романтизму... Модернизм и в самом деле многое позаимствовал у романтиков, тех в известном смысле даже можно бы наречь «пре-модернистами». Что, тем не менее, вовсе не исключает их сродства с постмодернистами. В частности, и потому, что романтическое не жизнеподобие в общем и целом все-таки чуждо фанатически-революционной экстреме»¹.

¹ Затонский Д.В. Модернизм и постмодернизм: Мысли об извечном коловращении изящных и неизящных искусств. – Харьков: Фолио, 2000. – 256 с.

Модернистер мәңгілік өмір сүрудің құпиясы ашылады деген сенімде болса, постмодернистер адам мәңгілік өмір сүре алмайды, бірақ өмірді ұзартуға болады дейді. Модернистер отбасылық құндылықтарды сақтап, ұрпақ алдындағы міндетін біліп, еркек-еркек болып, әйел- әйел болып өмір сүрсе, постмодернистер үшін жынысын ауыстыру, бір жынысты некелер қалыпты жағдай. Модернде өнер атаулы адамзат баласына эстетикалық ләззат сыйлап, рухани байытатын болса, постмодернде өнердің ешқандай құндылығы қалмайды" - деп бөледі. Орыс философы Александр Дугин модерниз мен постмодернизмнің басты айырмасы: "модерн адам санасынан Құдайдың мәнін өлтірсе, постмодерн санасында Құдайдың мәні өлген адамдардың өзін өлтіруі" - деп ашып көрсетті.

Постмодернист философ Жиль Делёз: "Адамзат баласы соғыстан шаршады, бір-біріне өз ойларының дұрыстығын таңудан жалықты, өмірден мән іздеуден, жақсы адам болудан шаршады. Сондықтан енді адамдар өздері қалағанша өмір сүріп, өздері дұрыс деп тапқан еркіндікке жетуі тиіс"- деп, постмодернистердің ұстанымын көрсетті.

Постмодернизм – көп мағыналылықты ішіне қамтыған және әрқашанда өзгеріске бейім тұратын, құбылмалы тіршілікті бейнелеу түрінің жаңаша тәсілі. Бұл ағымның тарихи контекстік және жалпы халықтық, ұлттық түрлері де болуы мүмкін. Постмодернизмді белгілі бір шартқа жүйелендіру қиын, бұл әлемдік мәдениеттегі тарихи, көркемдік бейнелеу жүйесінің осы заманға сай бейнелеу формасы. Әр түрлі ұлттар әдебиеті мен мәдениетінде өзінің көрінісін тапқанымен, ғаламдық деңгейдегі өзіне ғана тән қағидалары мен көркемдік шарттары бар. Бұл әдеби ағым өзінің бастауын конструктивизм мен деканструктивизмнен алған. Оның өзіне тән сөздері мен терминдері бар.

Постмодернистер әлемді адам санасына бағынбайтын «хаос», маңайымыздағы әлем тек мәтіндерден ғана тұрады деп есептейді. Бұны – «дискустық мәтіндер» деп атайды.

Постмодернизм белгілі бір тарихи кезеңді немесе шектеулі нәрселерді ғана сипаттайды. Бұл көркем мәтіндердің авторы болуы да мүмкін, болмауы да ықтимал. Сол мәтіндерді жазып отырған адам «мен» деп жазбайды, жазушы маска киіп жазуы (авторская маска) мүмкін. Өзінің кейіпкерін мазаққа, күлкіге ұшыратып, өзі сырттан аңдушы ретінде қадағалайды және өздерінің кейіпкерлеріне әсте жаны ашымайды.

Постмодернистердің туындыларында астыртын ойы (двойной код) маңызға ие. Қазіргі көркем мәтіннің негізгі шарттарының бірі – постструктурализмге тіреледі (породиный модус повествования). Автор кейіпкерін шығарманың жеке меншігі деп емес, кейіпкердің санасы тек көркем мәтінде ғана деп ойлайды. Мәтін таусылған тұста кейіпкердің санасы бітті деп қарау басым. Ал ары қарай не болатынына автор жауап бермейді.

Постмодернизм – қазіргі зымырап бара жатқан заманның көркем жүйесі. Мәтіндегі фрагменттік дегеніміз, қарапайым айтқанда, бір талды төртке бөліп бейнелеу. Талдың өзін, тамыры, топырағы, жапырағына бөліп қарастыру. Бұл ағымның бізге дейінгі классикалық әдебиеттен негізгі айырмашылықтары осындай.

Постмодернизмнің теориялық түсініктерін АҚШ-тың Йел университетінің әдебиеттанушы мамандары қалыптастырған. Мәселен; ренессанс дәуірінде «адам ғаламның ортасы (центр вселенной) адамның қолынан келмейтін нәрсе жоқ» деп пайымдаса, қазіргі кезде постмодернистер: «адам ғаламның кішкентай ғана бөлшегі, элементі. Сондықтан да адамның санасы ғаламды тануға жеткіліксіз» деп түсіндіріледі.

Қазіргі постмодернистердің кейіпкерлері дискустық, санасы шектеулі шеңберден шыға алмайтын адам ретінде сипатталуда. Ағым өкілдерінің шығармаларын оқып отырсаң кейіпкерлері қырықаяқ, космостан келген гуманоид ретінде өмір сүреді. Құдайға шүкір, қазіргі қазақ әдебиетінде ондай кейіпкерлер жоқ. Мысалы; Асылан Жақсылықовтың «Сын окаянның» деген төрт томдық шығармалары бар. Кейіпкер жас адам ба, кәрі адам ба- түсініксіз. Ол кейіпкер өзімен-өзі тіршілік етіп жатады. Өз ойларымен өзі алысып, сандырақтап жүреді. Бір жерге кіреді, бір жерден шығады. Арман-аңсары, сезімі жоқ. Әйтеуір тіршіліктің адамы, пенде. Біздің қазаққа ортаның ондай романдарды қабылдай қоймасы анық. Оның себебі, біріншіден, қазақ оқырманы оған дайын емес, екіншіден – біз классикалық әдебиетпен тәрбиеленбегенбіз. А.Байтұрсынов айтпақшы: «Біз әдебиетімізде жыраулардан келе жатқан асыл сөздің» мағынасы болуы қажет. Қазақ бос сөзді ешқашан айтпаған. Әдебиетіміздегі қисса-дастандарда, батырлар жырында, қиял-ғажайып ертегілерінде үлкен ғибратты ойлар бар. Біз мәдениеттанушы, әдебиеттанушы ретінде талдап, ерекшеліктерін көрсетіп береміз.

Мысалы, академик С. Қасқабасов постмодернизм туралы: «Шынтуайтына келгенде модернизм дегеннің өзі – жаңа деген сөз. Постмодернизм – өндірісі қатты дамыған постиндустриялы елдерде кең таралған. Өйткені, олар бұрынғы классикалық әдебиеттен қол үзіп кеткен. Біз болсақ, классикалық реализмнен, классикалық әдебиеттен қол үзгеміз жоқ. Одан қол үзе алмайтын себебіміз, бізде әлі постиндустриялық қоғам құрылған жоқ. Ол үшін өндіріс өте мықты дамып, капитализмнің ең биік шыңына жетіп, бүкіл өмірдің бәрі индустриялануы керек, қалалық ұлт болып қалыптасуымыз керек. Сосын бүкіл қалалық өмір мен далалық өмір араласып, құжынап жатуы тиіс. Бірақ біз оған жеткен жоқпыз. Сондықтан постиндустриялық қоғам болмай тұрып, постиндустриялық қоғамның өмірін суреттей алмаймыз». Постмодернизм көрінісінің біздің әдебиетте

жиі кездесе қоймауына да осындай пікірлер дәлел. Жоғарыда айтылып өткен пікірлерге қарамастан, постмодернизмнің сыртқы формасына сай өзінің әңгіме-повестьерін жариялап жүрген жазушыларымыз баршылық. Олардың қатарына Төлен Әбдіков, Асқар Алтай, Дидар Амантай, Роза Мұқанова, Айгүл Кемелбаева т.б. жатқызуға болады. Постмодернистік бағыттың белгі-көріністерін аталған жазушылардың шығармаларындағы детальдық көріністерден аңғара аламыз. Айгүл Кемелбаева екі оқиғаны бір желіге сыйғыза отырып баяндаса, Дидар Амантай ескілік пен жаңашылдықтың ортасына өзара байланыс (связка) жасайды. Асқар Алтай мифтік бейнелердің көрінісін бүгінгі қоғамның әрекетімен көрсетеді. Сонымен қатар Төлен Әбдіковтің адам бойындағы психологиялық факторларды физикалық құндылықтармен қатар беруі де постмодернизмнің кішігірім көріністерін аңғартады.

Қазір оқырманның құлаш-құлаш томдарды оқып отыруға уақыты жоқ. Жас жазушылар қысқа жазуға машықтануы қажет, бірақ, мағынасыз, құдайсыз әдебиеттен қашып, өзінің түпкі идеясын көрсете білуі керек. Постмодернистік үлгіні алғанымен де бос сөзге ұрынып қалмағаны дұрыс. Жас жазушыларымыз шетелден үйренейік деп мақсатты түрде жазып отырған жоқ, заман талабы сондай. Біздің жастарымыз 10 ғасырлық асыл поэзиямыздың маржанын теріп алса, өздеріне керегін алып отырса, құба-құп.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

- 1.Әдеби процесс дегеніміз не?
- 2.Мазмұн мен пішін дегеніміз не?
- 3.Модернизм бағытында жазылған көркем шығарманың ерекшелігі неде?
- 4.Әдебиеттегі постмодернизм дегеніміз не?

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, «Қазақ университеті», 1992. – 352 б.
2. Қирабаев С. Тәуелсіздік рухымен. – Астана, «Фолиант», 2002-504 б.
3. Жұмабек С. Сын әуені. (әдеби ой-толғаныстар). – Астана, «Елорда», 2001. – 288 б.
4. Ысқақұлы Д. Әдебиет алыптары. – Астана, «Фолиант», 2004-304 б.

2-тақырып: Тәуелсіздік жылдардағы қазақ әдебиетінің жанрлық түрғыдан дамуы

Жоспар:

1. Қазіргі қазақ поэзиясының даму арналары.
2. Қазіргі қазақ әңгіме жанрының өзіне тән ерекшелігі және даму жайы.
3. Қазіргі қазақ романындағы дәуір, тарих және заман мәселесі.
4. Қазіргі қазақ драматургиясы.

Тірек ұғымдар: поэзия, проза, жанр, әңгіме, роман, тарих және заман, драматургия, образ және образдылық, ұлттық идея және идеология.

Қазіргі қазақ поэзиясының даму арналары.

Егемендік жағдайындағы халықтың ұлттық сезімін оятушы, сенімділікке үндейтін өлеңдер – бүгінгі әдеби процесте алдыңғы және жетекші жанр болды. Қазір поэзияның жекелеген даму кезеңдерін арқау етіп, талдау жасайтын ғылыми жұмыстар баршылық. Олардың жетістіктері – ғылыми жұмысқа негіз болған белгілі бір кезең ақындар өлеңдерінің құрылымдық жүйесіндегі жаңалықтар мен даму үрдістерін дөп басып, тани

алғандығында. Ал олардың жұмыстарында кейбір сауал тудырған тұжырымдар жалпы қазақ поэзиясының шешімін күткен мәселелері болып табылады. Қазіргі қазақ өлеңіндегі кейбір тосын, жаңа ырғақтық-интонациялық сипаттардың орын алуын бүгінгі поэзиядағы мазмұндық-идеялық, тақырыптық ерекшеліктердің ықпалымен түсіндіруге болады. Қазіргі қазақ лирикасында интимдік сырлардың бірінші кезекке шығуын, сонымен қатар субъективті көңіл-күй мен ой-сезімнің поэзия тілінде тереңдікке, нәзіктікке жетіп, жалпылық, объективті мәнге ие болуын қазақ өлеңіндегі бүгінгі түбегейлі мазмұндық-сапалық жаңару тенденциясына жатқызуға болады.

Бұл жөнінде В.Брюсов: «Поэзиядағы өзгеріс – үнемі, тынбай жаңа түр іздеу, адамның ойын, сезімін дәл, терең, әсем бейнелейтін құралдар табу» - дейді де, сол өзгерісті тудырушы құралдар «...тіл, үн, бейне. Ақын соларды жақсы білуге, сезуге, орынды және жарасты қиыстыруға тиісті. Әдебиетке келген әрбір жаңа ақын оған өзімен бірге жаңа сөз, жаңа ырғақ, жаңа бейне ала келеді. Сонымен бірге бұрынғыны өңдейді, ұстартады, ілгерілетеді, дамытады» - деп ғылыми тұжырым жасайды.

Қазіргі қазақ поэзиясы мағыналық, құрылымдық жағынан жаңа бір сипатта дамып келе жатқандай сезіледі. Өлеңнің түрленуі, сөз талғампаздығы, бейнелілік, автордың теңеулері, ақын жеке «меніне» сұрақ қоя білуі, сол арқылы қоғамдағы психологиялық қайшылықтарды ақтара білуін қадап айтуға міндеттіміз. Мұндай жаңалықтар әдебиеттің қай дәуірінде де болған, алайда өлең өрісіндегі ізденістер бір-біріне ұқсамайды. Қазіргі жастар поэзиясының постмодерндік сипатта дамып, өрістеуіне біршама жылдар, ізденістер қажет болды. Қазіргі жастар поэзиясының эстетикалық, ырғақтық түрленуінеаға ақындар Е.Раушанов, Т.Әбдікәкімов, С.Томанов, Г.Салықбай, Н.Мәукенұлы, А.Ыбыраев, Ә.Ботпанов, Б.Үсенов, М.Райымбекұлы үлкен әсер етті.

Қазіргі қазақ поэзиясында ізденіп жүрген Ерлан Жүніс, Тоқтарәлі Таңжарық, Талапбек Тынысбекұлы, Ілияс Мұқаев, Мирас Асан сынды ақындардың өлеңдерін оқып отырғанда көктемнің алмағайып күндеріндей сезім сәттерін, тәтті де сәтті шумақтарға ара-тұра жолығып қалатынымыз көңіл қуантады.

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ прозасының көркемдік деңгейін көтеруге Ш.Мұртаза, М.Мағауин, Қ.Жұмаділов, Б.Нұржекеұлы, Т.Нұрмағамбетов, Қ.Түменбай, Ә.Тарази сынды қаламгерлер үлес мол. Мысалы, Ш. Мұртазаның шағын жанрды ұмыт қалдырмай, оған өзіндік үлес қосып жүргендігін «Алапар мен Динго», «Бұршақ», «Тәуекел той» сықылды әңгімелері растайды. Қ. Жұмаділовтің «Жалдамалы күйеу», «Жемдеген қырғауылдар», «Құдайдың үйі», «Бір ғана ғұмыр», «Дөңгеленген дүние-ай», «Тіленші» (2000), «Бұқарбайдың бұқасы» (2000), «Ит базары» (2001) секілді әңгімелерінің негізгі өзегі де бүгінгі күннің оқиғалары, кейіпкерлері жаңа заманның адамдары.

Әңгіме жанрына тұрақты түрде араласып жүрген жазушының бірі – Асқар Алтай. Оның «АҚШ консулының тас лақаты», «Лайбаран», «Түсік», «Тараншы Жолбарыстың сатқындығы», «Кентавр» әңгімелерінен мазмұндық, түрлік ізденістер байқалады. Ұлттық танымға ерекше мән беретін жазушының мифке құрылған «Кентавр» әңгімесіндегі Басарыс атты «айғыр кісі» мен «Салбурындағы» тотемдік таным қазіргі қазақ әңгімелеріндегі көркемдік ізденістерге мысал бола алады.

Қазіргі роман жанрындағы күрделі шығармаларда халық тағдыры, тарихи кезеңдер шындығын бейнелеуде уақыт тынысы, жеке адамдардың, отбасылардың, әлеуметтік ортаның даралықтары мен өзара байланыстары айқындала түсті. Қазіргі қазақ романдары – қазақ сөз өнері мұраларының бұрынғы және кейінгі көркемдік дәстүрінің жалғасы, сонымен бірге әлем өркениетіндегі әдеби үдерісінің бір арнасы. Қазіргі қазақ романның еңсесін көтеруге І.Есенберлиннің «Мұхиттан өткен қайық», Д.Досжановтың

«Алаң», С.Досановтың «Қылбұрау», «Ұйық», Т.Ахметжанның «Ақиқат жолы», С.Елубайдың «Ақ боз үй», Ғ.Құлахметтің «Үйірі жоқ көкжал» сынды жазушылардың қосар үлесі мол. Сондай-ақ Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз», С.Жұбатырұлының «Абыржы», Қ.Жиенбайдың «Даңқ түрмесінің тұтқыны», т.б. табиғат – адам – қоғам қарым-қатынастарын әлеуметтік-психологиялық сарынмен жазу ерекшеліктері ғылыми байыпталды.

Қазіргі қазақ драматургиясы – қазақтың ХХ ғасырдағы классикалық әдебиеті дамуының заңды жалғасы. Қазіргі кезде аға буын жазушыларымыздың ізін жалғастырушы Д. Исабековтің пьесалары да әралуан тақырыптық, жанрлық ерекшеліктерімен әдебиетіміздің драматургия саласының дамуы қорын молайтты. Драматургтің «Ректордың қабылдау күндері», «Анасын аңсаған қыз», «Ескерткіш операциясы», «Алтын тордағы тоты» («Актриса»), «Ескі үйдегі екі кездесу», «Тор» пьесалары театрлар сахналарында үздіксіз қойылуда. Сұлтанәлі Балғабаев – қазіргі қазақ әдебиетіндегі көрнекті драматург-қаламгер. Жазушының «Ғашықсыз ғасыр», «Тойдан қайтқан қазақтар», «Ең әдемі келіншек», «Қыз жиырмаға толғанда», «Қазақша күрес», «Жамбала, Мико және қасқыр», «Біз де ғашық болғанбыз», «Ғашықсыз ғасыр», «Әйелдер әлемі» пьесаларында өмір шындығының сан түрлі мәселелері қамтылған.

Поэзия – ұлы әлем, тылсым күш. Мұңайғанның жүзіне күлкі сыйлатқан, бейқам көңілді тұңғыық ойға шомдырған, ғашық көңілдердің асық жүректерін бір арнаға тоғыстырған не құдірет?... Әрине, ол – поэзия. «Поэзияның асылы әдемілік, әсемдік. Онда оғаштық, кедір-бұдырлық, олпы-солпылық болмашы нәрсе деп есептелмейді, тіпті, кешірілмейді. Өйткені ол көркем шығарманың ажарын түсіреді. Кейде бір ғана жаман шумақ, бір ғана жабайы, қарапайым сөйлем, бір ғана мағынасыз сөз, бір ғана орынсыз қолданылған сөз бүкіл шығарманың және ең тамаша деген

шығарманың құнын жойып жібереді», - дейді ұлы сыншы В.Г.Белинский. Бұл қағиданы біздің ақын-жазушыларымыз естерінде мықты ұстауға тиіс.

Абай ата көрсетіп кеткен ұлы жолдың үстімен жүріп, поэзия көгінің айқанат қырандарына айналған қаншама ақын-жазушыларымыз бар: М.Жұмабаев, С.Торайғыров, С.Сейфуллин... бертін келе М.Мақатаев, Ж.Нәжімеденов, Қ.Мырзалиев, Ф.Оңғарсынова, К.Ахметова, М.Шаханов... Осы аталған ақындардың жыр-жауһарларының куәсі ХХ ғасыр.

Қазіргі қазақ поэзиясы мағыналық, құрылымдық жағынан жаңа бір сипатта дамып келе жатқандай сезіледі. Осы тұрғыдан қарағанда, бүгінгі тілге тиек, әңгімеге арқау болып отырған тәуелсіздік жылдарының әдебиеті несімен ерекшеленеді, сипаты, идеясы, бағыты мен тұжырымдамасы бар ма деген сауалдар басын ашып алу керек шығар. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы қиыншылықтар, қолына қалам ұстағандарды да айналып өтпегені белгілі. Тәуелсіздіктен кейінгі жылдары әдебиетке келген буын өкілдері не жазып, не тындырып жүр деген сияқты сұрақтар өздігінен туындайды. Бұл тұрғыдан қарасақ, қазіргі әдебиеттегі поэзия жанрының орны бөлек.

Тәуелсіздік кезіңіндегі қазақ прозасындағы ұлттық идеяның әлеуметтік талдау пайымымен көркем бейнеленуі жан-жақты сөз болған. Қазіргі қазақ прозасының тақырыптық деңгейі кеңіп, кеңестік жүйе кезіндегі жазбақ түгілі айтуға болмайтын «жабық» тақырыптарға қалам тарту мүмкіндігі туды.

Қазіргі қазақ әңгіме жанрының өзіне тән ерекшелігі және даму жайы.

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әңгімелерінің көркемдік деңгейін көтеруге Ш. Мұртаза, М.Мағауин, Қ.Жұмаділов, Б.Нұржекеұлы, Т.Нұрмағамбетов, Қ.Түменбай, Ә.Тарази, Ә.Асқар сынды қаламгерлер үлес қосты.

Ш. Мұртазаның шағын жанрды ұмыт қалдырмай, оған өзіндік үлес қосып жүргендігін «Алапар мен Динго», «Бұршақ», «Тәуекел той» сықылды әңгімелері растайды. «Тәуекел той» әңгімесінің атының өзі айтып тұрғанындай, шығармаға қазіргі замандағы бәсеке тойы арқау болған. Бақталастық пен күндестіктің шегінен асқынғандығы сонша той десе жанын салатын қазақ бүгінде дәстүрлі тойларды жоғалтып, тойдың өзін бәсекеге айналдыра бастады. Даңқ пен дақпыртқа мастанған жандардың өзгеден асып түсу мақсатында тойдан кейін қарызға белшесінен батып жатуы бүгінгі күннің шындығы.

Қ.Жұмаділовтің «Жалдамалы күйеу», «Жемдеген қырғауылдар», «Кұдайдың үйі», «Бір ғана ғұмыр», «Дөңгеленген дүние-ай», «Тіленші» (2000), «Бұқарбайдың бұқасы» (2000), «Ит базары» (2001) секілді әңгімелерінің негізгі өзегі де бүгінгі күннің оқиғалары, кейіпкерлері жаңа заманның адамдары. «Жалдамалы күйеудегі» (инженер) Баймырзаның өз бала-шағасын тастап, басқа бір бай әйелге (Айсұлу) кетіп қалуы өмірден алынған шындық. Шағын әңгімелерінде ауыл өмірінің көркем суреттерін жасаған Т. Нұрмағамбетовтің тәуелсіздік тұсында жазылған «Анасын сағынған бала» әңгімесі тоқсаныншы жылдардағы өмір шындығына негізделген. Шаруашылықтар тарап, ауылдағы ер азаматтардың бәрі жұмыссыз қалған тұста бала-шағаны асырау қамымен әйел-аналардың ала қапты арқалап қалаға ағылғаны белгілі. Қала кезген ана мен ауылда қалып, Алматыдан келген Есмағамбеттен анасының хабарын күткен Сержанның үш күндік әңгімесімен сол тұстағы ауылдың қайғылы халі көркем бейнеленген.

Қазақ әдебиеті дамуының желісінде әдеби тек жанрларының жаппай дамуы ХХ ғасырда өрістеді. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі әдеби тек (эпос, лирика, драма) жанрлары әлем әдебиетінің классикалық деңгейіндегі туындылар болып саналады. Қазіргі қазақ әдебиетінің дамуында ұлт тарихының ежелгі замандардан қазіргі кезеңге дейінгі аралығында бұрын

кең түрде қамтылмаған ақтаңдақ беттерін толық қамтып жазу үрдісі кеңінен өрістеуде. Сонымен бірге, көркем шығарманың мазмұны мен пішінде бұрынғыдай саяси-идеологиялық қатаң бақылауға, шектеуге жалтақтап жазудан да арылған хал-ахуал қалыптаса бастады.

Қазіргі қазақ романындағы дәуір, тарих және заман мәселесі.

Әдебиеттану ғылымының зерттеулеріне тақырып нысаны болып келе жатқан роман жанрындағы шығармалар сөз өнері үдерісіндегі өзектілігімен ерекшеленеді. Роман – адам тағдырын кең тынысты көркем шындықпен суреттейтін эпикалық туынды. Қазіргі қазақ романы әлем әдебиеті дамуы үдерісіндегі классикалық үлгілермен сабақтаса, үндесе дамуы жолында жанрлық сипатын жетілдіру бағытын үздіксіз жалғастыруда. Қазақ әдебиетіндегі роман жанрының классикалық түрлері (тұрмыстық-әлеуметтік роман, деректі роман, мемуарлық роман, тарихи роман, философиялық роман, публицистикалық роман, детективті роман, психологиялық роман, т.б.) де әдеби үдерістегі эстетикалық тағылымымен танылуда. Бұл орайда қазіргі қазақ әдебиетіне қосылып жатқан жаңа романдардың романтизм мен реализм көркемдік әдістерімен жазылу ұстанымдарының айқын екендігін айта аламыз. Қазіргі қазақ прозасының романдары – ұлттық және жалпы әлемдік әдеби үдеріс қозғалысы жүйесіндегі шығармалық еңбек нәтижелері. Қазақ тарихының кезеңдерін қамтыған алдыңғы толқын жазушылар ізімен кесек туындылар жазған кейінгі толқын қаламгерлер шоғыры қазіргі қазақ оқырмандарының ұлттық-тарихи санасын оятуға, жаңаша қалыптастыруға ықпалын тигізеді. Бұл орайда, І.Есенберлиннің «Мұхиттан өткен қайық», Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз», Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы (роман-хамса)», С.Елубайдың «Ақ боз үй» (роман-трилогия), Б.Тілегеновтің «Тұйық өмірдің кұпиясы», С.Жұбатырұлының «Абыржы», Т.Ахметжанның «Ақиқат жолы», М.Шахановтың «Желтоқсан эпопеясы», Ғ.Құлахметтің

«Үйірі жоқ көкжал», С.Досановтың «Қылбұрау», «Ұйық», Қ.Жиенбайдың «Даңқ түрмесінің тұтқыны», т.б. романдарын ерекше айтуға болады.

Тарихилық – қандай да бір тарихи дәуір келбетін жанды суреттер, нақты адам тағдырлары мен мінез-сипаттары ар қылы танытатын көркем әдебиеттің басты белгілерінің бірі. Тарихилық кең мағынасында өз заманын немесе ерте дәуірді суреттеген барша көркем шығармаларға тән. Мұны шығармада бейнеленген кезеңнің түрлі ерекшеліктерінің сақталуы әрі бұл әр дәуірдің көркем туындыларына ортақ деп түсінеміз. Қазіргі әдебиетте тарихи тұлғаны таныту, оның өмір кезеңдерін, қоршаған ортасын, жеке мінез-болмысын суреттеуге деген қызығушылық өсті. Оның басты себебі тәуелсіздік алғаннан кейін еңсемізді тіктеп, тарихқа қайта үңіліп, бар-жоғымызды түгендедік.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары тарихи тақырыпқа арналған романдар жарық көрді. Кеңес дәуірі кезінде шынайы айтылмай, бұра тартылған тақырып арнасы бұл кезеңде тереңдей ашыла түсті. Рамазан Тоқтаровтың “Абайдың жұмбағы”, Қалмұқан Исабаевтың “Серт”, “Шоң би”, Кәдірбек Сегізбаевтың “Беласқан”, Қабдеш Жұмаділовтың “Дарабоз”, Софы Сматаевтың “Жарылғап батыр” (өлеңмен жазылған роман), Ұзақпай Доспанбетовтың “Қызыл жолбарыс”, Хасен Әдібаевтың “Отырар ойраны”, Әнес Сарайдың “Еділ-Жайық”, Тұрсынхан Зәкенұлының “Көк бөрілердің көз жасы”, Жанат Ахмадидің “Шырғалаң” т.б. романдарын атауға болады. Жазушы Рамазан Тоқтаровтың “Абайдың жұмбағы” романы 1999 жылы жарық көрді. Ұлы Абайдың өмірі мен шығармашылығына арналған «Абайдың жұмбағы» роман-хамсасында жазушы ақын өмірінің барлығын камтып, туғаннан бастап дүниеден өткен шағына дейін уақыт кеңістігінде, тұтас бір дәуір панорамасын толық көрсетуді мақсат еткен. Автордың бұл роман-хамсасы бірнеше бөлімнен тұрады

Бірқатар қаламгерлеріміздің «Әуезовтен кейін Абайға барудың не қажеті бар» деп қызығушылықпен де, қызғанышпен де қарағандар болды.

Жазушының М. Әуезовтен кейін бұл тақырыпқа бару себептері де жоқ емес. Біріншіден, романның прологіндегі «Ілтифат хат» деп аталатын тұсында ұлы М. Әуезовтен кейін бұл тақырыпқа баруын былай түсіндірген: *«Мұхтар Әуезов “Абай жолы” эпопеясында ақын өмір сүрген дәуір мен оның айналасына күн көзіндегі күшті жарық түсірді. Бірақ “елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан” деген сөз бар, енді қайтып айналып келмейтін Абайдың қатпары мол дәуірі санада ол роман бойынша өзгермей сақталғанымен, Абайдың өзі заман озған сайын сан түрге еніп, әр жайда құбыла көрініп, көп сөздеріне уақыт ыңғайымен басқа түсініктер енеді. М. Әуезов Абайдың әрі салса дәуірін, бері салса бір қабат өмірін көркемдікпен шебер бейнелеп берді. Бірақ Абай поэтикасының қуатты көзі, өзінің жұмбақтығы “толық ашылды, шешілді” деп ешкім де тұжырып айта алмас. Мен Абайды жазуға мүлде басқа қырынан келемін».* **Екіншіден**, шығармашылық иесі Абай ақынның ішкі жан дүниесін мейлінше ашуға, сол арқылы бүкіл адамзаттың бойындағы қасиеттерді көрсетуге күш салған. **Үшіншіден**, әр адам Абайды өз танымының елегінен өткізіп барып, бейнелейді.

*Роман-хамсадағы кейіпкерлерге ден қойғанда байқағанымыз - жазушы бейне сомдауға шебер. Жазушының шығармасындағы Құнанбай, Қодар, Кенесары, Абай, Ербол, Зере, Шоқан, Тәттімбет, Алшынбай, Ұлжан, Тоғжан, т.б. - өмірде болған адамдар. Автор олардың

әрқайсысының жекелеген кейіптерін келтіре отырып, сол кезде өмір сүрген адамдардың типтік бейнесін жасауды мақсат тұтады. Р. Тоқтаров туындысындағы жан-жақты ашылған, тұтас сомдалған типтік бейнелердің бірі – Қодар. Бұл бейнені автор: *«Енді, міне, жуан торы атының үстінде өңкиіп, қанын ішіне тарта сұрланып өзі келе жатыр. Бергі қабақтағы қалың қауды қабырғалап өте бере іш киімінен басқасын шешіп тастап, қолындағы жарқ-жұрқ еткен бірдемесін ерсілі-қарсылы құлаштай сермен жүрген еңгезердей зор денелі туысқанын көрді. Қодар – осы. Ол-дағы өзіне қарай тура салып келе жатқан Құнанбайды қиядан шалып, қолындағысын анадай жерге лақтырып тастай беріп, белін жазып тұра қалды. Бұл күндері елуді иектеп қалса да әлі жас жігіттей, өн-бойының бұлшық еттері жылтырай тырсия сыртқа теуіп тұр»*, - деп бейнелеуіндегі Қодар Құнанбайдың қандасы, әрі елдің бетке ұстар азаматының тұлғасы.

*Автор Абайға мінездеме беріп жатпай, басқа бейнені сөйлету, ойланту арқылы оқиғаларды ұтымды дамытады. Халық арасында білім мен парасат таратушы Мұса Шормановтың Абайға деген көзқарасы роман-хамсада былай беріледі: *«Мұса Абайдың сөйлеген сөзінен гөрі, айналасына нұр жаудыра қарайтын қарашықтары өткір, марғасқа жүзіне қарап іштей сүйсініп, шексіз риза болып отырды. Орта жүздің гана емес, бар қазақтың төбесінен шалқып тұтанғалы тұрған шамшырағы секілді, тағдыр оны осы кесапат халге дүниеге атын шығару үшін әдейі душар етіп қойғандай екен. Абайды ол алғаш жиырмадан жаңа асқан балаң жігіт кезінде көріп еді, ондағы түрінен өзгермегені - әсем қиылған қызғылт еріндері мен төңірегіне нұр шаша қарайтын жарқырауық үлкен көздер. Одан бергідегі өзгерісі – шықшыт сүйектері, мойныбасы етейіп, мұрнының дөңі ұлгая, сақал-мұрты ұзара қалыңдай түсіпті. Бұл көргенде, жасында ол қараторылау сықылды еді, қазір толысқандыкі ме, екі бетінің ұшына иман үйіріліп, кең маңдайы қақтаған күмістей теп-тегіс*

жазылып, дүйім ажары сыртына біте ақшыл-күрең тартыпты», - деп екінші біреуге әңгіме айтқызу арқылы кейіпкердің қиыншылықтарды жеңу жолындағы істерін суреттейді.

XX ғасырдың 90-жылдары қазақ елі ежелгі арманы тәуелсіздікке қол артқанда, тарихи роман тың серпін танытып, мұның алдындағы туындыларда жеріне жеткізе қазылмаған, аршылмаған көп жаңалық, ақиқаттарды бүкпелемей, сыздықтатпай, бар дауыспен ашық айтып берді. Бұл ретте алдымен ауызға алынатын шығарма жазушы Қабдеш Жұмаділовтың «Дарабоз» роман-диологиясы», деп бағаланған (Ш. Елеукенов).

• «Дарабоз» романындағы ежелден еркіндік аңсаған қазақ халқының болмысы шынайы суреттеледі де, халық тарихында қалған батыр тұлғаларымен байланыстырылады. Ел басына күн туғанда етігімен су кешетін ер Қабанбай батырлық пен қаһармандықтың бейнесіндей. Ол қолына қару ұстаған батыр, кеудесінде ұлтын сүйген жүрегі атқақтай соққан ер. Автордың мақсаты «ұзақ жылдар архивтің шаңын қаға отырып, тарих жасаушылардың бұрмалаған фактілерін орын-орнына қойып, белгілі бір жүйемен баяндау».

• Туынды тарихи оқиғаны эпикалық сипатта кеңінен қозғай отырып, көркем тілмен сенімді баяндайды.

• *“Ата-анасының бесікке саларда азан шақырып қойған аты Қабанбай да, Дарабоз да емес, Ерасыл болатын. Өзіне керемет ұнайтын. Ойлап отырса, уайым қайғының не екенін білмейтін, ең алаңсыз, бақытты шағы да сол Ерасыл боп жүрген кезі екен».* Енді Қабанбай болғалы өзінің атына зар болып қалады. Еліне Қабанбай атанған ердің ішкі ойы, мұны да жетерлік: *«Адамдар бақуат, бейбіт өмірге әбден зарығып, шөлдеп қалған екен-ау. Осы соғыс деген пәленің қайғызар, азап-сордан өзге адамзатқа берері бар ма? Бірақ, амалың қайсы, әлімжеттік, зорлық бар жерде соғыс жалғаса береді... Ел намысы, ата кегі зой шыдатпайтын».*

Романда жазушы қай кейіпкерін де бірнеше қасиеттерімен тоғыстыра көрсетеді. Батыры да, ел басқарған биі де тереңнен толғап, жүйелі де жеріне жеткізе сөйлейтін шешен әрі көреген.

• Мәселен, Төле би: *«Мен кәрі сүйегімді сүйретіп, жат қолында қалған сонау Ташкенттен келгенде, жүрегімді жарған екі үлкен арман болатын. Оның бірі - кешегі Әз-Тәукенің алтын тағын, ту тіккен ордасын көріп, көңілімді бір демдеу еді, ол арманым орындалды. Бұдан кейін хан кеңесіне келіп, ағайынның алтын жүзін көремін бе жоқ па, ол жағы Алланың ісі.. Екіншісі - ата жұрттың жау қолынан ада-күде тазарып, азат-еркін ел болғанын көріп өлсем деуші едім. Арман шіркін алтайы түлкідей бұлаңдап, жеткізбейтін сиқы бар ма, қалай?! - деп ентігін басып сәл отырды. Өмірі басына нөқта кимеген, көзіне қамшы тимеген азат-асау ел едік. Тегінде қасиетті халқымыздың қазақ деген есімі - азат деген сөзбен төркіндес. Азаттықтан айырылғаны қазақтың құрып біткені... Міне, Ұлы жүз ұрпағының жоңғарға қарап қалғанына алдына елу жыл, артына отыз жылдай уақыт өтті. Халықты артық қан төгістен, үркін-босқыннан аман сақтап қалу үшін, амал жоқ, Халдан ханмен тіл табысуға тырыстық. Маңдайыңа құлдық таңбасы бір басылса, ол оңайшылықпен өшпейді. Қалмақтан қағажу көргеніміз аздай, енді отбасы отаныңды орысқа билетпексіңдер ме? Бодан-бодан дейсіңдер. Боданнан - құл туады, құлдан - жетесіз, жасық ұл туады... Сонда болашақ ұрпақтың жайы не болмақ?!».*

Романда елдің сол кездегі хал-жайы, қонысы мен көршілес отырған елдермен қарым-қатынасы, ойын-той, салт жоралғы да өз кезегінде сәтімен өріліп отырады. Ер Қабанбай осы ел ішіндегі жайттарды да көз алдында ұстап, жөн айтып, кеңес беріп, игілікті істің бастаушысы болып суреттеледі. Әрине, ел ішіндегі алаңдаудың бастысы - төтеннен келген жаудың тырнағына ілігіп кетпеу. Үнемі ат пен қару-жарақтың әзірлігі

батырлардың сергектігі қажет-ақ. Осы тұста ел басшылары да өз дерінің кесімді байлауларын айтып, елдің тізгінін босатпауды көздейді.

• Абылай: *«Ақырғы айқастың ауыр жүгі, Орта жүз, тағы да өздеріңе түскелі тұр. Бұл «киіз кімдікі болса – білек соныкі» дегендігім емес, биылғы жағдайдың өзі осыған әкеліп отыр. Арқаның қатал қысынан жсілік майы үзіліп, жүдеп шыққан жұртың мынау. Жаудың қолы жағасынан ажырап, тынысы сәл кеңіген күні құдайын ұмытып, өзгеде ісі болмайтын етекбасты еліңнің түрі анау... Өзіңнен басқа кімге сеніп, кімді аужал тұтарсың. Сондықтан осындағы хан мен сұлтан, батыр мен би, жыршы мен жырау ертеңнен бастап атқа қонып, ер-азаматты ту түбіне жинайтын болайық!»*

Қазіргі қазақ драматургиясы.

Қазіргі қазақ драматургиясы – қазақтың ХХ ғасырдағы классикалық әдебиеті дамуының заңды жалғасы. Драматургия – көркем әдеби тек (драма, трагедия, комедия) жанрларының өнернамалық жүйесі. Қазақ сөз өнеріндегі дәстүрлі негізі әдебиет шығармалары мен фольклор мұраларында (би-шешендер сайыстары, ақындар айтыстары, жар-жар, беташар, алтыбақан, т.б.) негізі қаланған ұлттық сөз өнерінің бұл саласы қазақтың рухани мәдениетінің әлем өркениетіндегі көрнекті орнын да танытты. Драматургия шығармалары қаламгерлердің тарихи кезеңдердегі халық тағдырын көркем шындық поэтикасы заңдылықтары аясында бейнелеуімен ерекшеленеді. Драматургия туындылары (пьесалар, спектакльдер, либреттолар) арқылы әдеби тек саласы драма жанрларының (драма, трагедия, комедия) теориялық ерекшеліктері саралана айқындалады. Драматургия ұғымының аясында театр сахналарындағы туындылар мен деректі, ғылыми-фантастикалық, көркем фильмдердің де қойылымдық-режиссуралық көркемдік шешім ерекшеліктері айқындалады.

Қазақ драматургиясы – әлем өркениетіндегі классикалық жанрлар үлгілерімен үндес туындыларымен өзіндік даму белестерінен өтіп келеді. ХХ ғасырдың басындағы қазақ драматургиясы К.Тоғысовтың «Надандық құрбаны» (1915), Ж.Аймауытовтың «Рәбиға», «Ескерту», «Ел қорғаны», «Мансапқорлар», «Қанапия мен Шәрбану», «Шернияз», Қошмұхаммед (Қошке) Кемеңгеровтің «Алтын сақина», «Парашылдар», «Ескі оқу», М.Әуезовтің «Еңлік-Кебек», «Ел ағасы», «Бәйбіше-тоқал», «Қарагөз», «Абай», «Хан Кене», «Қарақыпшақ Қобыланды», «Айман-Шолпан», «Тас түлек», «Шекарада», «Түнгі сарын», «Сын сағатта», «Намыс гвардиясы» (Ә.Әбішевпен бірігіп жазған), С. Сейфуллиннің «Қызыл сұңқарлар», «Бақыт жолына», Б.Майлиннің «Шаншар молда», «Ел мектебі», «Неке қияр», «Айша», «Сәлде», «Көзілдірік», «Майдан», «Аманкелді» (Ғ. Мүсіреповпен бірігіп жазған), І.Жансүгіровтің «Кек», «Түрксіб», «Біздің жігіттер», «Исатай-Махамбет», С.Мұқановтың «Шоқан Уәлиханов», «Күрес күндерінде», Ғ.Мүсіреповтің «Аманкелді» (Б. Майлинмен бірігіп жазған), «Ақан сері – Ақтоқты», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек» операсының либреттосы т.б. көрнекті драматург-каламгерлердің, Ә.Тәжібаев, Ә.Әбішев, М.Ақынжанов, т.б.) пьесалары-спектакльдері ұлттық әдебиет пен театр өнерін дамытуға мол үлес қосты.

Қазақ драматургиясының жаңа толқын қаламгерлермен толығу кезеңі – ХХ ғасырдың 60-70 жылдары. Бұл кезеңдегі қазақ драматургиясына қосылған қаламгерлер Қалтай Мұхамеджанов, Қанабек Байсейітов, Қуандық Шаңғытбаев, Тахауи Ахтанов, Сәкен Жүнісов, Әкім Тарази (Әкім Әшімов), бұлармен ілесе Әбіш Кекілбаев, Оралхан Бөкеев, Қалихан Ысқақов, Баққожа Мұқаев, Оразбек Бодықов, Дулат Исабеков, Асқар Сүлейменов, Софы Сматаев, Төлен Әбдіков, Нұрлан Оразалин, Иранбек Оразбаев, Сұлтанәлі Балғабаев, Жолтай Әлмашұлы, Роза Мұқанова, т.б. қаламгерлер қазақ драматургиясының көркемдік-эстетикалық қазынасын байыта түсті.

Бүгінгі күнде драматургияның шарттарына сай түрде жазылған мынадай туындыларды атауға болады: Қалихан Ысқақовтың «Қараша қаздар қайтқанда», «Таңғы жаңғырық», «Есеней – Ұлпан», «Жан қимақ», «Сабатаж!», «Қылкөпір», «Мазар», «Ерліктің екі сағаты», «Апатай», «Жәке-Жәкетай», «Сайқының тұқымдары», «Қазақтар» (Шахимарденмен бірлесіп жазған) барлығы жиырмаға жуық пьесасы бар.

Дулат Исабековтің пьесалары да әралуан тақырыптық, жанрлық ерекшеліктерімен әдебиетіміздің драматургия саласының дамуы қорын молайтты. Драматургтің «Ректордың қабылдау күндері» (1975), «Әпке» (1982), «Ертеңді күту» (1979), «Мұрагерлер» (1982), «Алыстан келген ананас» (1984), «Кішкентай ауыл» (1986), «Анасын аңсаған қыз», «Ескерткіш операциясы», «Алтын тордағы топты» («Актриса»), «Ескі үйдегі екі кездесу», «Тор» пьесалары театрлар сахналарында үздіксіз қойылуда. Қаламгердің «Жеті желкен» (1987) атты таңдаулы пьесалар жинағы жарық көрген.

Иранбек Оразбаевтың (Иранғайып) «Хайуандық комедия», «Алтын адам», «Естайдың Қорланы», «Қорқыттың көрі», «Махамбет», «Мауглидің оралуы», «Шоқан», «Мен ішпеген у бар ма?..», «Былыққа батқан қала» пьесалары бар.

Нұрлан Оразалиннің «Шырақ жанған түн», «Тас киіктер», «Ақ құс туралы аңыз», «Қара қазан ғасыры» пьесалары оның ақындық сыршылдығы ықпалындағы лирикалық, психологиялық сарындылығымен ерекшеленеді.

Сұлтанәлі Балғабаев – қазіргі қазақ әдебиетіндегі көрнекті драматург-каламгер. Жазушының «Ғашықсыз ғасыр», «Тойдан қайтқан қазақтар», «Ең әдемі келіншек», «Қыз жиырмаға толғанда», «Қазақша күрес», «Жамбала, Мико және қасқыр», «Біз де ғашық болғанбыз», «Ғашықсыз ғасыр», «Әйелдер әлемі» пьесаларында өмір шындығының сан түрлі мәселелері камтылған.

Қазіргі қазақ драматургиясы – қазақтың ХХ ғасырдағы классикалық әдебиеті дамуының заңды жалғасы. Драматургия – көркем әдеби тек (драма, трагедия, комедия) жанрларының өнернамалық жүйесі. Қазақ сөз өнеріндегі дәстүрлі негізі әдебиет шығармалары мен фольклор мұраларында (би-шешендер сайыстары, ақындар айтыстары, жар-жар, беташар, алтыбақан, т.б.) негізі қаланған ұлттық сөз өнерінің бұл саласы қазақтың рухани мәдениетінің әлем өркениетіндегі көрнекті орнын да танытты. Драматургия шығармалары қаламгерлердің тарихи кезеңдердегі халық тағдырын көркем шындық поэтикасы заңдылықтары аясында бейнелеуімен ерекшеленеді. Драматургия туындылары (пьесалар, спектакльдер, либреттолар) арқылы әдеби тек саласы драма жанрларының (драма, трагедия, комедия) теориялық ерекшеліктері саралана айқындалады. Драматургия ұғымының аясында театр сахналарындағы туындылар мен деректі, ғылыми-фантастикалық, көркем фильмдердің де қойылымдық-режиссуралық көркемдік шешім ерекшеліктері айқындалады.

Қазақ драматургиясы – әлем өркениетіндегі классикалық жанрлар үлгілерімен үндес туындыларымен өзіндік даму белестерінен өтіп келеді. ХХ ғасырдың басындағы қазақ драматургиясы К.Тоғысовтың «Надандық құрбаны» (1915), Ж.Аймауытовтың «Рәбиға», «Ескерту», «Ел қорғаны», «Мансапқорлар», «Қанапия мен Шәрбану», «Шернияз», Қошмұхаммед (Қошке) Кемеңгеровтің «Алтын сақина», «Парашылдар», «Ескі оқу», М.Әуезовтің «Еңлік-Кебек», «Ел ағасы», «Бәйбіше-тоқал», «Қарагөз», «Абай», «Хан Кене», «Қарақыпшақ Қобыланды», «Айман-Шолпан», «Тас түлек», «Шекарада», «Түнгі сарын», «Сын сағатта», «Намыс гвардиясы» (Ә.Әбішевпен бірігіп жазған), С. Сейфуллиннің «Қызыл сұңқарлар», «Бақыт жолына», Б.Майлиннің «Шаншар молда», «Ел мектебі», «Неке қияр», «Айша», «Сәлде», «Көзілдірік», «Майдан», «Аманкелді» (Ғ. Мүсіреповпен бірігіп жазған), І.Жансүгіровтің «Кек», «Түрксіб», «Біздің жігіттер», «Исатай-Махамбет», С.Мұқановтың «Шоқан Уәлиханов»,

«Күрес күндерінде», Ғ.Мүсіреповтің «Аманкелді» (Б. Майлинмен бірігіп жазған), «Ақан сері – Ақтоқты», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек» операсының либреттосы т.б. көрнекті драматург-қаламгерлердің (Ж.Шанин, Ә.Тәжібаев, Ә.Әбішев, М.Ақынжанов, т.б.) пьесалары-спектакльдері ұлттық әдебиет пен театр өнерін дамытуға мол үлес қосты.

Қазақ драматургиясының жаңа толқын қаламгерлермен толығу кезеңі – ХХ ғасырдың 60-70 жылдары. Бұл кезеңдегі қазақ драматургиясына қосылған қаламгерлер Қалтай Мұхамеджанов, Қанабек Байсейітов, Қуандық Шаңғытбаев, Тахауи Ахтанов, Сәкен Жүнісов, Әкім Тарази (Әкім Әшімов), бұлармен ілесе Әбіш Кекілбаев, Оралхан Бөкеев, Қалихан Ысқақов, Баққожа Мұқаев, Оразбек Бодықов, Дулат Исабеков, Асқар Сүлейменов, Софы Сматаев, Төлен Әбдіков, Нұрлан Оразалин, Иранбек Оразбаев, Сұлтанәлі Балғабаев, Жолтай Әлмашұлы, Роза Мұқанова, т.б. қаламгерлер қазақ драматургиясының көркемдік-эстетикалық қазынасын байыта түсті.

Бүгінгі күнде драматургияның шарттарына сай түрде жазылған мынадай туындыларды атауға болады: Қалихан Ысқақовтың «Қараша қаздар қайтқанда», «Таңғы жаңғырық», «Есеней – Ұлпан», «Жан қимақ», «Сабатаж!», «Қылкөпір», «Мазар», «Ерліктің екі сағаты», «Апатай», «Жәке-Жәкетай», «Сайқының тұқымдары», «Қазақтар» (Шахимарденмен бірлесіп жазған) барлығы жиырмаға жуық пьесасы бар.

Дулат Исабековтің пьесалары да әралуан тақырыптық, жанрлық ерекшеліктерімен әдебиетіміздің драматургия саласының дамуы қорын молайтты. Драматургтің «Ректордың қабылдау күндері» (1975), «Әпке» (1982), «Ертеңді күту» (1979), «Мұрагерлер» (1982), «Алыстан келген ананас» (1984), «Кішкентай ауыл» (1986), «Анасын аңсаған қыз», «Ескерткіш операциясы», «Алтын тордағы топты» («Актриса»), «Ескі үйдегі екі кездесу», «Тор» пьесалары театрлар сахналарында үздіксіз

қойылуда. Қаламгердің «Жеті желкен» (1987) атты таңдаулы пьесалар жинағы жарық көрген.

Иранбек Оразбаевтың (Иранғайып) «Хайуандық комедия», «Алтын адам», «Естайдың Қорланы», «Қорқыттың көрі», «Махамбет», «Мауглидің оралуы», «Шоқан», «Мен ішпеген у бар ма?..», «Былыққа батқан қала» пьесалары бар.

Нұрлан Оразалиннің «Шырақ жанған түн», «Тас киіктер», «Ақ құс туралы аңыз», «Қара қазан ғасыры» пьесалары оның ақындық сыршылдығы ықпалындағы лирикалық, психологиялық сарындылығымен ерекшеленеді.

Сұлтанәлі Балғабаев – қазіргі қазақ әдебиетіндегі көрнекті драматург-қаламгер. Жазушының «Ғашықсыз ғасыр», «Тойдан қайтқан қазақтар», «Ең әдемі келіншек», «Қыз жиырмаға толғанда», «Қазақша күрес», «Жамбала, Мико және қасқыр», «Біз де ғашық болғанбыз», «Ғашықсыз ғасыр», «Әйелдер әлемі» пьесаларында өмір шындығының сан түрлі мәселелері камтылған.

Тәуелсіздік қазақ драматургиясында тарихи тақырыптарда көркем туындылардың дүниеге келуіне жол ашты. Дегенімін, тәуелсіздік жылдарында әдебиеттің барша жанрында тарихи тақырыптардың жаңғыра белсенді көтерілуі байқалды. Бұл драма жанрына да тән құбылыс.

Бүгінгі күнде қазақ драматургиясының ауыр жүгін көтеріп, беделін арттырған драматургтердің бірі – Шрехан Мұртаза. Бүгінде қазақ театрының сахнасынан орнықты орын алып, тұрақты репертуарына айналған «Сталинге хат», «Бесеудің хаты», «Жалғыз үйлік зілзала», «Есек саудасы», «Домалақ ана» пьесалары драматургтің суреткерлік шеберлігін тағы бір қырынан танытты. Сондай-ақ, қазақ драматургиясының қорын байытты.

«Сталинге хат» және «Бесудің хаты» драмаларында «халықтық трагедияны екі тарихи тұлғалардың өмірлік шындығы арқылы құрылған драма-диология» деген еді, Қайым Мұхаммедханов.

Жазушының сүйікте кейіпкері Тұрар Рұсқұловты сахнаға әкеліп, халықтық трагедияны оқырманға тереңдей таныту дарматургтің қол жеткізген жетістігі. Қазақ даласына Голощекин саясатының апат әкелгенін Сталинге хат жазған Тұрар әрекеті, ұлттың үлкен қасіретін жанымен түйсініп, оған жүрегімен қиналғаны «Сталинге хат» драмасынан барынша көрініс тапқан. «Қыл көпір» романының соңғы тарауларындағы Сталин мен Рысқұлов арасындағы сөз қағысулар сахнаға әкелініп, романда тоқталмаған жайттарға қаламгер пьесада орын берген. Ашаршылық жылдарындағы ел ішіндегі жағдайлар терең ашылған. Рысқұлов хатта жазғандарын Сталинге санамалап көрсетіп, Қазақстанға не керек екенін айтады. Соларды талап етеді.

Сталин мен Тұрар арасындағы диалог астарлы ойлар қақтығысына құрылған. Пьесаның соңғы шешіміндегі сахнаның екі бұрышындағы екі кара киінген адам Тұрарды 1937 жылғы зұлматтың құрбаны күтіп тұрғанын меңзейтін символдық кейіпкерлер.

Қаламгер Ш. Мұртаза қоғам қайраткері Тұрар Рысқұловтың өмірін зерттеу барысында мынадай түйінді ой айтады: «Мен Тұрар Рысқұловтың өміріне, қайраткерлігіне арнап «Қызыл жебе» атты роман жазу барысына көп ізденіп, көп материалдар жинадым. Рысқұловтың партия алдында, мемлекет алдында атқарған еңбегі орасан. Ол талант иесі айтулы оратор, табиғатынан ерекше туған жан. Ұлан-ғайыр қызметінің бәрін жеткізіп айту да қиын. Ал соншалықты қайраткерлігінде ең ерекше, ерен қимылы неде? деген сұраққа мен: миллиондаған халықты апаттан аман алып қалу үшін жеке басын қатерге тігіп, ұлы қайрат көрсеткен екі кезеңі дер едім.

Біріншісі – 1918-1919 жылдарда Орта Азияда, Қазақстанда үлкен аштық болды. Сонда Тұрар Рысқұлов аштықпен күрес комиссиясын басқарып, халықты жаппай қырылудан аман алып қалуға барын салды.

Екіншісі – тағы да аштық. 1932-1933 жылдары жаппай ұжымдастыру кезеңінде Қазақстанда өрескіл бұрмалаушылық орын алды. Осының салдарынан халық көпекөрнеу аштыққа ұшырап, өмірде сирек кездесетін нәубетке тап болды», - деп жазады.

«Сталинге хат» екі бөлімді тарихи диалогі Тұрар Рысқұловтың халықты аштық тырнағынан құтқару жолындағы қайраткерлігіне арналады. Бірінші бөлімнен-ақ Тұрардың Кремльдегі Сталин кабинетіне жасқанбай еніп, халықтың қал-ахуалын, елдің зобалаң тырнағына ілінген жағдайын жеткізе айтуынан басталады. Тұрардың мемлекет басшысымен тіл қатысуында өткірлік, ойының нақтылығы аңғарылып тұрады. Сталин кабинетіне үнемі әлде қайдан қаһарлы әрі зарлы әуен естіліп тұрады. Ол кейде Тұрармен ере кіргендей болады. Халықтың да әбден тығырыққа тірелгені ауылдан Тұрардың қарындасы Түйметайдың балаларын ертіп, Мәскеуге, Тұрарға келуінен байқалады. Молшылық пен дарқандықтың мекені - қазақ даласының да күйі кеткендігі көрінеді. Елі мен жерінің тағдырын ойлап ширыққан Тұрар Сталинге жазған хатынан жауап күтеді. Ондағы жауап миллиондаған халықтың тағдырын шешпек. Рысқұлов пен Сталин арасындағы диалог тартысты жағдайда өтеді. Екеуінің сөзі де ұтқыр, дәл, бірбірін сынап, бағалай жасалатын тіл қатысулар.

Мысалы:

Рысқұлов: «... Бізде бір ақын:

Әурелікке аралған фани адам,

Бақ пен сордың арасы бір-ақ қадам, - деген екен.

Сталин: Қалай-қалай? Бақ пен сордың арасы бір-ақ қадам. Мұны, сірә, ол ақын Наполеоннан бұрын айтқан болар. Наполеон императорлықтан түскенде: «От великого до смешного один шаг» дегенін білесің ғой?

Рысқұлов: Оқығанмын.

Сталин: Сонымен «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ». Айта бер.

Рысқұлов: Айтсам, Одақта жолдас Сталинсіз күрделі бір мәселе де шешілмейді ғой. Ол шындық. Ал, Қазақстан үшін Голощекин де солай. Басқалар оның бетіне қарсы келе алмайды.

Сталин: (Ары-бері теңселіп, түнеріп жүріп алады). Сонда демократияның аузы буылып, аяғы кісенделгені ғой. Сол ма айтпағың?

Рысқұлов: Дос жылатып айтады, дұшпан күлдіріп айтады деген бар. Көлгірсіме деген өзіңіз».

Драмадағы көрініс сайын беріліп отыратын қазақтың адуынды, шымыр күйлері заман күйін, драмадағы психологиялықтар тыс сипатын тереңдете түседі. Сталинді осы бір күдіретті әуен сескендіргендей. Ол Тұрарды «Түркістанның Шығыс ханы» атап, негізді, дәл тілек-талаптарын орындайды.

Осы ашаршылық кезеңінің ащы шындығы «Бесеудің хаты» пьесасының да басты оқиғасы. Тарихтан белгілі, қазақ даласындағы қасіретті жағдайға ашынған бес қазақ жігіті Голощекин саясатының қателігін, «асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» науқанын әшкерелеп, өлкелік комитетке хат жазған. Бұл өрімдей бес жігіттің халыққа араша сұрап, өз бастарын қатерге тіккені Х. Есенжановтың «Жүнісовтер трагедиясы» романының оқиғасына да енген. Ғатауллин, Қуанышев, Дәулетқалиев, Алтынбеков, Мүсірепов сияқты бес азамат қол қойған бұл хаттың халық тағдыры үшін мәні зор еді. Көрнекті қазақ қаламгері, қазақ әдебиетіндегі алыптар тобының өкілі, суреткер Ғабит Мүсіреповтің азаматтық тұлғасын толықтырар оқиға пьесадағы тартыстың өзегіне алынған.

Қаламгердің келесі «Бесеудің хаты» драмасы 1932 жылғы ашаршылық зардаптарының шындығын көрсетуге құрылған. Сол кезеңдегі асыра сілтеудің нақақ құрбаны болған халықтың жағдайын көрсетуге құрылған

екі бөлімді тарихи драма бірден шиеленіскен оқиғадан басталады. Қазақстандағы жағдайдың барысын баяндаған бесеудің хатын талқылаған бюро мүшелері түн ішінде шұғыл мәжіліске жиналады. Голощекин «Бесеудің хатына» ызалы. Жантоқов, Құрамысов, Исаев, Иванов, Елеусіздер әр қилы пікірлер айтып, хат авторларына қатысты мәселелерді талқылауда. Оларды жеке-жеке шақырып, айыптауда. Бесеу: Мүсірепов, Гатауллин, Алтынбеков, Қуанышев, Дәулетғалиев ел ішіндегі ауыр жағдайды жеткізгені үшін жазалы болады. Голощекин ызғарынан ықпаған Мүсірепов хатта жазылғанды көзбен көруді ұсынады. Келесі көріністе Қорқыт күйі зарлаған, шибөрілер шулаған сұрқай далаға, өлі ауылға Нұрхан ақын мен Мүсірепов келеді. Жиһазы бұзылмаған иесіз үйлер, аштық құрбандары, бесіктегі жансыз сәби, талықсыған ана. Осы көріністі кара дию мен ібілістер тіпті де қоюлата түседі. Осы көрініс аясында Нұрхан ақынның жыр-реквиемі естіледі:

Жалғыздап қадақ ел қалған,
Есіктері ашылып,
Сирағы сидам сырықтай,
Білегі күйген шыбықтай,
Саусағы салған сүліктей,
Табаны қара сүріктей
Тырнағы темір күректей,
Мас болғандай маужырап,
Сүйектері саудырап,
Қыбырлаған неткен жан.

Пьесаның әр суретінде қазақтың бір күйі («Көкіл», «Ақсақ құлан», «Заман-ай») беріліп, пьеса өзегіндегі тартыстың мәнін аша түседі. Қазақтың зауал шақтағы тұрмыс-күйі, жазықсыз шеккен жаза, іштен тынған нала терең ашылады. Осы зауал шақтың суреті тамұқпен пара-пар суреттеліп, халықтың көз жасына қалғандарды тіпті тамұқ та қабылдамас

деген үкім айтылады. Шығарма эпилогі тіпті де адамның сезім-күйіне терең әсер береді. Өрден шыға келген екі елес Рысқұлов пен Мүсірепов арғы беттегі әрекеттерге таңқала қарайды.

Мүсірепов: *От ішінде ойнақ салған әлденелер... Олар кімдер, Тұрар аға?*

Рысқұлов (көтеріңкі): *Жарық дүниеде жазықсыздарға жапа шеккізген озбырлар. Қиянатшыл бәлеқор-жалақорлар. Әділет тағынан тайғандар. Пейілі жаман пенделер. Одан әрі Голощекин, Сталин... табанынан бүрі кетіп, тозақтың мейманына айналғандар.*

Драматург халық ұғымындағы қарғыс, зауал, қатер деген ұғымдардың мәніне мән үстеп, халық қаһарының күшін танытады. Тағдырдың өзі кімнің кім екеніне баға беріп, асып кеткенді құрықтап, жетпегенді жеткізеді. Бұл өмірдің заңы. Автор осылайша түйін түйіп, тарих тегершігіне түскен тағдырлардың анықтап береді. Пьесадағы қоғам мен заман, әділдік пен әділетсіздік, күшті мен әлсіздің тайталасы көрінеді. Заман зары, халық қайғысы алма-кезек ауысқан тартысты оқиғалар аясында шынайы ашылады. «Бесеудің хаты» халық тағдырына ара түседі.

Әбіш Кекілбаев драматургия жанрына үлкен үлес қосқан қаламгер. Әлем әдебиетіндегі классикалық драматургия үлгілерін қазақ тіліне аударумен бірге өзі де осы жанрда төл туындыларын дүниеге әкелді. Тарихи-өмірбаяндық «Абылай хан» атты халықтық-қаһармандық сахналық дастаны еліміз тәуелсіздік алған кезде жазылды. 1998 жылы М. Әуезов атындағы академиялық драма театрында қойылды. Жазушының прозасында көтерілген ғасырлар бойы халық аңсаған тәуелсіздік, азаттық идеясы осы драмалық туынды арқылы сахнаға шықты. Пьеса үш көріністен тұрады. Бірінші көріністе тарихи аңыздардан мәлім, Абылайдың Сабалақ атанған жас күні суреттелген. Ұрыс даласында қалмақтың батыры Шарышты өлтіріп, батырлығымен көзге түскен сабалақтан Көмей

әулие кім екенін сұрайды. Сөйтіп Абылайдың тегі анықталады. Оның азан шақырып қойған аты – Әбілмансұр. Жауға атасы Абылайдың атымен ұрандап шабады.

Пьесаның екінші бөлімінде аң аулап жүріп, қапыда қалмақтардың тұтқынына түседі. Абылайдың жан арпалысы арқылы мінез бітімі ашылған. Ерекше қаһарман туған жас Қалданды да ойға қалдырған. Тұтқынға көңілі кетіп, көмекке келетін Күлпаш сұлу, олардан туған Әмір Сана оқиғалары пьесадағы тартысты күшейте түседі. Абылай зынданнан шешендігімен, тапқырлығымен құтылады. Драматург бұл тұста сөз құдыретіне ерекше мән береді. Әйгілі жыраулардың Абылай ханға қарата айтатын «үш ауыз сөзбен құтылдың» дегенінің мәнісін ашады. Сондағы үш ауыз сөз Әбіш Кекілбаев туындысында былайша беріледі:

«Қалдан: Тауда тарлан ойнай ма, бағлан ойнай ма?»

Әбілмансұр: Тарлан ойнаса – жәріместігінен ойнайды, Бағлан ойнаса білместігінен – ойнайды.

Қалдан: Тар жерде теке тіресе ме?

Әбілмансұр: Теке тіреспейді, текешік тіреседі.

Қалдан: Тірессе не болады?

Әбілмансұр: Екеуі де бөріге бұйырады».

Қалданның астарлы сұрағына Абылай осылайша шешендікпен жауап береді. Абылайдың айбатынан сескенген Қалдан басына азаттық беріп, іргем тыныш болар деген оймен қызы Топышты қосып, еліне аттандырады.

Үшінші көріністе тартыс күшейіп, оқиға ширыға түседі. Ел ішіндегі лаң, бітпес дау суреттеледі. Қазақ шонжарлары қалмақ шапқыншылығынан қорқып, Әмір Сананы қайтаруды талап етеді. Хан баласын Ресейге өткізіп жіберуге мәжбүр болады. Бір жағынан орыс, бір жағынан қалмақ, бір жағынан қытай қысқанда, оған ел ішіндегі дау қосылып, Абылай сан сауалға жауап іздеп аласұрады. Абылайдың мұндай кезде кеңесшісі,

ақылшысы Көмей әулие – тарихтағы Бұқар жыраудың бейнесі. Ханға өктем сөйлеп, кеңес беріп, керек жерінде түзетіп отырған данышпан қарт жалпы қазақ даналығының жиынтық бейнесіндей. Күлпаш пен Топыш, кейуана мен дуана бейнелері бас қаһарманның мінезін танытуда өзіндік роль атқарған.

Пьесада ұлттық мінез бен болмыс айқын танылады. Жалқаулық пен кертартпалық, аяқтан шалу сияқты қазақи мінездерді драматург кейіпкерлердің әрекеттері мен пиғылдары арқылы көрсеткен. Ә. Кекілбаевтің драмасындағы оқиға тізбектері көп жылдарды қамтып, хроникалық тұрғыда беріледі. Абылай хан (1711-1781) - өз уақытының ірі мемлекеттік қайраткері, реформатор, Ресей мен Қытай ортасында жатқан қазақ хандығының тәуелсіздігін сақтау үшін үлкен еңбек сіңірген, басқару ісінде жаңа ұстанымдарға сүйенген тұлға. Пьесаға негіз болған Абылайдың алғаш таққа отыруы мен оны паналап келген Әмірсана тағдыры. Осы оқиғаның төңірегінде хан тұқымдарының билікке таласы, хан өмірі мен оның саяси жолы, арман-мақсаты, өкініш-наласы бейнеленген. Бір жағынан Ресей қыспағы, екінші жағынан Қытай империясының қазақ еліне көз алартуы, енді ғана тұйықталған Жоңғар жорығы, осылардан сақтану, елді бірлікте ұстау, ағайынның дау-дамайын басу осының бәрі Абылай үшін ауыр жылдар еді.

Ханның алғаш аты шыққан кезі пьесаның прологі сияқты да, қалған екі бөлімі оның тұтқынға түскен, одан таққа отырған кезеңдері, осы екі желіде Абылайдың саяси мұраттастары мен қарсыластарының бет-бейнесі айқындалады. Екі бөлім - екі кезең. Соның астарында қазақтың іргелі ел болудағы ежелгі арманы жатыр. Абылай өз халқы үшін зор еңбек атқарды, үлгермей, тиянақтай алмай қалғандарын болашаққа аманаттады. Драмадағы тартыс осыны меңзейді. Ә. Кекілбаевтің «Абылай хан» пьесасы – қазақтың кешегісі арқылы бүгінін меңзейтін туындысы.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Қазіргі қазақ поэзиясының өзіндік ерекшеліктері неде?
2. Жаңа басқыштағы қандай поэзиялық туындыларды білесіз?
3. Тәуелсіздік жылдардағы ақындар шығармашылығының қандай өзіндік ерекшелігі бар?
4. Роман дегеніміз не?
5. Қазіргі қазақ әңгіме жанрының тақырыбы мен идеясы?.
6. Қазіргі қазақ романдарының өзіне тән ерекшеліктері?
7. Тәуелсіздік жылдардағы драматургияның даму бағыты?
8. Ш.Мұртазаның «Сталинге хат», «Бесудің хаты» пьесаларындағы халық трагедия деп қайсы тарихи шындықты ашып берген?
9. Ш.Мұртазаның «Сталинге хат» драма-диалогында қандай тарихи тұлғалар суреттеледі?
10. Ш.Мұртазаның «Бесудің хаты» драмасындағы бес қоғам қайраткерлері жайлы не білесіңдер?
11. Ә.Кекілбаевтың «Абылай хан» драмасы неше бөлімнен тұрады?
12. Ә.Кекілбаевтың «Абылай хан» драмасында қалмақтардың тұтқынына түскен жас Абылай қалай құтылады?

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Бектаев А., Турткулбаева Т. Қазіргі әдеби процесс. – Т.: ТДПУ, 2013.
2. Омаров І. Әдеби толғамдар. – А.: 1996.
3. Мақпыров С. Әдебиеттің тектері мен түрлері. – Алматы, 1994.
4. Ахметов З. Шаңбаев Т. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. - А.: 1997.

3-тақырып: Қазақ әдеби сынының бүгінгі жай-күйі

Жоспар:

1. Әдебиет сыны- әдеби сын, көркем әдеби сын – әдебиеттану ғылымының бір саласы.
2. Қазақ әдеби сынының зерттелу тарихы.
3. Қазақ әдеби сынының бүгінгі күн-жай.

Тірек ұғымдар: сын, әдеби сын, көркем әдеби сын, сыншы-ғалым, жанр, сын-пікір, сын-мақала, сын-очерк, жарнама сын, дәйекетеме сын, аннотация.

Әдебиет сыны- әдеби сын, көркем әдеби сын – әдебиеттану ғылымының бір саласы

Әдеби сын – өмір шындығы мен әдеби шығармадағы көркем шындық арақатынасын саралап, көркем шығарманы әдеби тұрғыдан бағалайтын, әдеби дамудың ағымдағы мәселелерін талқылап, бағыт сілтеп отыратын әдеби-публицист., ғылыми-эстетика шығармашылық түрі. Әдебиет сыны – аса күрделі сала. Оның негізгі зерттеу объектісі – көркем әдебиет, әдеби процесс. Сыншы белгілі бір әдеби шығарманы талдап, баға беру үшін әдебиеттану ғылымының зерттеу әдістерін, методологиялық-сын қолданады. Әдеби сынның басты ерекшелігі, көбінесе, қазіргі әдебиеттің жай-күйін қарастыруында, әдеби мұраларды бүгінгі заман тұрғысынан пайымдауында. Әдеби сын әдебиеттің теориясы, әдебиеттің тарихы жеткен жетістіктерге сүйенеді. Көркем шындыққа айналатын өмір – аса күрделі құбылыстардың біртұтас жиынтығы. Міне, сол сан қырлы өмір оқиғаларының көркем әдебиетте қалайша көрініс тапқандығын анықтап отыратын Әдеби сынның да оларды түрлі жақтарынан зерттейтін ғылым

салаларының жетістіктерін қажетінше пайдаланып отырады. Әдеби сында берілген баға сол кезеңдегі әдеби процестің үні. Онда пікірлер қайшылығының кездесуі заңды да. Әдеби сыны көркем шығармашылыққа дер кезінде үн қосып, сыр-сипатын айқындайды, баға беріп, пікір білдіреді.

Әдеби сынның тарихы ертеден басталады. Қазақ ауыз әдебиетінің көркемдік, идеялық сапалары аса жоғары классик. үлгілерін парықтауда Әдеби сынның рөлі зор болды. Ол жазба әдебиетінің, ғылымның дамуымен бірге өрбіп отырады. Отырарлық ғұлама Әбу Наср әл-Фарабидің, Махмұт Қашқаридың, Жүсіп Баласұғынның сөз өнері жайлы жазған пікірлері, Ш. Уәлихановтың, Ы. АЫбырай Алтынсариннің, А.Құнанбаевтың әдебиетке қатысты айтқан ойлары қазіргі қазақ әдеби сынының бастау алар қайнар көзі деуге болады. 19 ғ-дың 2-жартысында “Түркістан уалаяты”, “Дала уалаяты” газеттерінің бетінде әдебиетке қатысты материалдардың жиі көрінуі. Әдеби сынның тарихындағы жаңа кезеңнің басы болды. “Айқап” журналы мен “Қазақ” газеті беттерінде жаңа кітаптардың шығуы туралы хабарлардан бастап, жекелеген жазушыларға арналған ғұмырнамалық мақалалар, әдеби шолулар, түрлі тақырыптағы мақалалар көптеп көріне бастады. Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, С.Торайғыров т.б. қазақ әдебиеті жайлы құнарлы пікірлер айтты. 20 ғ-дың 20-жылдары қазақ әдебиеті жаңа дәуірде қандай бағытта дамуы керектігі, көрнекті әдебиет қайраткерлері жайлы қызу пікір алысулар болды. Әсіресе Абай, Мағжан шығармашылықтары жайлы айтыстар 20 ж-дардағы әдеби сынның орталық мәселелеріне айналды. Байтұрсыновтың “Әдебиет танытқышы” (1927), Х. Досмұхаметовтің “Қазақ халық әдебиеті” (1928), Ғ. Тоғжановтың “Мағжанның ақындығы мен Жүсіпбектің сыны” (1926), “Әдебиет және сын мәселелері” (1929) сияқты еңбектер қазақ Әдеби сынның жаңа биіктерге бет алғанын байқатты. Ұлттық әдебиетіміздің түрлі мәселелері жайлы С. Сейфуллин, М.Әуезов, С.Мұқанов, Қ.Жансүгіров, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Тоғжанов, Н. Төрекұлұлы, С. Сұлтанбек Қожанов,

Ы.Ыдырыс Мұстанбаев, Досмұхамедов, С.Сәдуақасов, Қ.Кемеңгеров, Ә. Бәйділін, Х. Жүсіпбеков, Е. Бекенов, Ш. Тоқжігітов, Б. Кенжебаев т.б. өз ойларын ортаға салып, әдеби өмірде белсенділік танытты. Әдеби сынның аннотация, рецензия, мақала, айтыс мақала, шолу, шығармашылық портрет сияқты түрлері баспасөз бетінде жиі көрініп, жанрт ретінде қалыптасты.

Соғыстан соңғы кезеңде Әдеби сынның көкжиегі кеңіп, әдеби ой-толғамдардың ғылыми негізі арта түскенімен, әдебиеттің партиялық принципі барынша қадағаланып отырды. Көркем әдебиетте, сын-зерттеу саласында саяси қырағылықты күшейту мақсатында жүргізілген істердің барысында бірсыпыра қаламгерлер тағы да қуғынға ұшырады. “Ұлтшылдыққа”, “ескілшілдікке” қарсы саяси науқанның барысында әдебиеттің бүкіл тарихы Абайымен қоса теріске шығарылды. Алғашқы екі кітабы жарық көрген “Абай жолы” эпопеясында қазақтық өткен ғылымдағы өмірінің суреттелуінен бастап, бар қадір-қасиеті жоққа шығарылып, теріс идеялар береді деп танылды. Осы саяси науқанның салдарынан Ысмайылов, Жұмалиев, Қ. Мұқамедханов т.б. қудаланып, әдебиеттен шеттетілді. Кенжебаев, Т. Нұртазин, Қоңыратбаев т.б. қуғындалды. Тоқырауға ұшыраған қазақ Әдеби сынның 1955 жылы. республика басшылығы ауысып, идеология солшыл бағыттағы тоң ептеп жібіп, шығармашылық жұмысқа мүмкіндіктер туа бастаған кезде қайтадан жанданып, кең арнасына түсе бастады. Ысмайылов, Жұмалиев, Нұрқатов, А.Нұртазин, Қ.Нұрмаханов, М.Ғабдуллин, С.Қирабаев, Р.Бердібаев, З.Қабдолов, Т.Кәкішев, Б.Сахариев және т.б. сыншылар қазақ әдеби сынның жаңа биіктерге көтерді. 60 жылдары көп томды қазақ әдебиетінің тарихын жасаумен бірге әдебиеттің ағымдағы күрделі мәселелерін терең талдаған мақалалар жарық көрді. Әдеби сынның осы жылдары қарқынды дамып, **баспасөзде** қызу пікір-таластар болды. Әдеби сынның саласында А. Сүлейменов, З. Серікқалиев, Р. Нұрғалиев, Тоқбергеновтер көрінсе, оған жалғаса 70-жылдары С.Әшімбаев, Б.Сарбалаев, Қ.Ергөбеков,

Б.Ыбырайымов, Т. Шапаев т.б. келді. 70 жылдары әдеби сынның дамуына мол мүмкіндіктер жасалынды. Газет-журнал беттерінен сын бөлімі тұрақты орын алды; “Уақыт және қаламгер”, “Сөзстан” сын мақалалар жинақтары тұрақты шығып тұрды.

80 ж-дардың соңына қарай елімізде басталған түбірлі бетбұрыстар қазақ әдеби сынына да тың серпіліс әкелді; алға жаңа міндеттер қойды. Мұндай үлкен міндеттерді атқаруға сынның ғылыми. сипаты артып, әдебиеттану ғылымының өрісі кеңейе түсті. Қазіргі кезде әдеби сынның жан-жақты өркендеп, жанрлық түрлері дамыды. **Әдебиеттану** ғылымының бұл саласында сын мақала, сын пікір (рецензия), шолу мақала, **эссе** (публист. немесе ғыл. очерк), сын-монография т.б. жанрлық түрлері дами бастады.

Қазақ әдеби сынының зерттелу тарихы.

Сын, сын тарихы және оны дәуірлеу мәселелері қазақ ғалымдары тарапынан біршама қарастырылған. Ол негізінен, қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеуге қатысты айтылған. Алайда бұл салада жүйелі зерттеулер мен өз бағыты айқындалған ізденістер бірден көріне қоймады. Бұл бір жағынан заңды да. Себебі кәсіби сынның қанаты қатайып, қалыптасып, кемелденбей жатып, оның тарихын дәуірлеу мәселесінің көтерілмейтіндігі, көтерілген күнде де нақты шешімін таба алмайтындығы мәлім. Ал қазақ әдеби сынының алғашқы нышандары сонау ауыз әдебиетінде көрініс бергенімен, шын мәніндегі сынның жалпы жұртшылыққа жол тартуы мерзімді баспасөзге байланысты болды. Осы кезеңде сынның жанрлық тұрғыдан жіктелу, кәсіби сипатының анықталуы, кәсіби сыншылардың бой көрсету процесі жүріп, шыңдап қалыптасып дамуға бет бұрды. Көркем әдебиеттің асылы мен жасығын таразылар, адал бағасын берер сыншылар пайда бола бастады.

Бұл орайда ақын-жазушы, қаламгерлеріміздің кәсіби сынның өрісін кеңейтуге қосқан үлесі ерекше. Әрине мұнда ауыз толтырып айтар ардақты

есімдер қатарында А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, С.Торайғыров, М.Дулатов, С.Сейфуллин, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, М.Жолдыбаев, Е.Бекенов, Ғ.Тоғжанов, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, М.Қаратаев, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов және т.б. сап түзейтіндігі белгілі. Бұлардың әдебиет сыны мен әдебиеттану ғылымының қалыптасуына қосқан үлестері мол.

30-жылдары әдебиет сыны саласында аянбай еңбек еткендердің бірі сыншы Е.Ысмайыловтың, Қазақстан Жазушылар Одағының 1937 жылы мамыр айында сын туралы арнайы пленумы өтті. М.Қаратаевтың “Қазақ әдебиетіндегі сынның міндеттері” деген баяндамасы, 1939 жылы маусым айында өткен Қазақстан жазушыларының II съезінде жазушы Ғ.Мүсірепов сынның жай-күйі туралы баяндамасы және М.Әуезов әдебиеттану ғылымы, әдебиет сыны, әдебиет тарихы жайында мынадай ой тұжырымдары ерекше әдеби сын тарихында орын алады. М.Әуезов әдебиеттану ғылымы, әдебиет сыны, әдебиет тарихы жайында мынадай ой тұжырымдарын ұсынады: “Қазақ халқының мәдениет тарихында әдебиеттану ғылымының тарихы әзір қысқа. Бұл жас ғылым. Ол әдебиеттік сын. “Қазақ әдебиетінің теориясы”, “Қазақ әдебиетінің тарихы” деген салаларға бөлініп, енді ғана дамып келеді.

Сынның тарихына және бүгінгі мәселелеріне қатысты ойлар “Қазақ әдебиеті” газеті жарық көргеннен кейін молайып, ақын-жазушылар, сыншылар арасындағы пікірталасты қыздырып жіберді. С.Мұқанов “қазақ сыны Шоқаннан басталады” деген пікір айтты. Ғ.Мүсірепов сынның үш түрін бөліп көрсетті.

Бұдан кейінгі кезеңдерде де бұл мәселе ұдайы көтеріліп, қазақ әдебиет сынының туу, қалыптасуы туралы ғалым-сыншыларымыз әртүрлі пікірлерді ортаға салған. М.Қаратаев “Қазақ әдебиетінде сынның белгілі орын алуға ұмтылуы тек кеңес өкіметі тұсында, айналасы осы 10-15 жылдың ішінде. Қазанға дейін бізде сын атаулының болмауы тіпті заңды

нәрсе” – десе, ғалым Е.Ысмайылов “Біздегі әдебиет сыны мен әдебиет тану ғылымы тек совет дәуірінің жемісі, бұрын сыншылдық, әдебиетшілік дәстүрі мүлде жоқ, тыңнан туып жасалған” – деп тар шеңберден шыр айналып, тереңнен қазбаған. Оған белгілі дәрежеде үстем көзқарас, яғни орыс елінің тарихынан асып түсер, ерте пайда болар құбылыстар болмауы керек дегенді қызыл сөзбен тұмшалаудың салдары себепші болғанын жоққа шығармау керек. Алайда 60-жылдардағы “жылымықта” жаңаша толғаулар айтыла бастады. Соның нәтижесінде ғалым Т.Кәкішұлы сынның қайнар көзі ауыз әдебиетінде жатқанын айтып, оның қанаттануын Шоқаннан, Ыбырайдан, Абайдан таратқан. “Оянған ойға кең өріс” еңбегінде әдебиет сынының қалыптасып, дамуы баспасөз арқылы жүзеге асатынын дәлелдеп көрсетеді. Өйткені халықтың әлеуметтік жағдайы, көкейтесті мәселелері, арман-тілегі, мұң-мұқтажы халық өмірінің айнасы болып табылатын – баспасөз арқылы көрініс беретінін дәлелдей бастады. Бірқатар жас сыншылардың сын кітаптары жарық көрді. К.Керейқұлов, Қ.Ергөбеков, А.Нағметов, Т.Мәмесейітов, Б.Майтанов, Б.Ыбырайымов, Б.Сарбалаев т.б. өз кітаптарын соңғы жылдардағы әдеби процесті қарастыруға арнай отырып, ондағы жанрлардың баюын, тақырыптық өрісінің кеңеюін, көркемдік ізденістердің молаюын талдап көрсетуде білімділік танытты. Бұлардан басқа өздерінің күнделікті баспасөз бетіндегі сын мақалаларымен әдеби сынымыздың дамуы мен тереңдеуіне ойлы пікір қосып жүрген авторлардың саны да көбейді. Олардың қатарында Ш.Елеукенов, З.Серікқалиев, Х.Садықов, С.Жұмабеков т.б. есімдерін атау орынды. Бұлардың бәрі де қазақ әдебиеттану ғылымының бар саласында жемісті еңбек етіп жүрген — сыншы-ғалымдар. Қазақ әдебиет сыны мен әдебиеттану ғылымының негізін салған алғашқы буын қаламгерлердің бәрі де саяси қуғын-сүргін көрді, атылды-асылды, репрессияға ұшырады, көктей орылды. Бірақ соған қарамастан рухани тарихымыздағы өнердің ізі сайрап жатыр еді.

60-90 жылдарда қазақ әдебиетінің бұрын қарастырылмаған жанрлық проблемалары бойынша көптеген маңызды ғылыми жұмыстар жүйелі түрде қолға алынып, сан-алуан еңбектер жарық көрді. Монографиялық зерттеу стилінде І.Жансүгіров (М.Дүйсенов), Б.Майлин (Б.Наурызбаев), Қ.Аманжолов (Т.Әбдірахманова), С.Мұқанов (М.Хасенов), Х.Есенжанов (З.Серікқалиев), М.Әуезов (М.Мырзахметов, Л.Әуезова) шығармалары талданса, юмор, сатира-сын (Т.Қожакеев, М.Тілеужанов, Т.Кәкішев, Д.Ысқақов), драматургия (С.Ордалиев, Ә.Тәжібаев, Р.Рүстембекова, Е.Жақыпов, Р.Нұрғалиев), проза (Ш.Елеукенов, Ә.Шәріпов, Б.Майтанов), поэзия (М.Базарбаев, Ә.Нарымбетов, З.Ахметов), әдебиеттер байланысы (Ш.Сәтбаева, Е.Лизунова, Е.Ғабдиров), аударма (Ә.Сатыбалдиев, С.Талжанов, Н.Сағындықова), көне әдебиет тарихы (Х.Сүйіншәлиев, Қ.Өмірәлиев, Ж.Бектұров, Н.Келімбетов), фольклор (Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, О.Нұрмағамбетова, Е.Тұрсынов, Н.Төрекұлов, С.Қасқабасов, С.Садырбаев, Ш.Ыбраев), текстология (Қ.Мұхаметжанов, М.Бөжеев) проблемалары тарам-тарам салалар бойынша сарапқа түсіп, жеке зерттеулер, кітаптар, ұжымдық жинақтар, тізбекті басылымдар жарыққа шықты. Осы еңбектер негізінде кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғады; орта мектепке, жоғары оқу орындарына арналған оқулықтар жазылды.

Қазақ әдеби сынының бүгінгі күй-жай

Газет-журнал беттерінде қызулы, өткір мақалалар жазған, қазіргі әдеби қозғалысқа білек сыбанып араласқан, есімдері жұртшылыққа мәлім бола бастаған Бақытжан Майтанов, Сайлаубек Жұмабеков, Асқар Егеубаев, Бақыт Сарбалаев, Бекен Ыбырайымов, Құлбек Ергөбеков, Батырхан Дәрімбетов, Жаңғара Дәдебаев, Құныпия Алпысбаев тырнақалды туындыларын оқып шыққанда, ең алдымен, байқалатын нәрсе заманы, ортасы, талғамы бір болғанмен, әр түрлі арналардағы ізденістердің сорабы, әр түрлі рухты, әр түрлі стильдік өрнектерді ұшыратамыз.

Қашанда даралық, ерекшелік-сапалық көрсеткіш, сан-алуан ырғақ, бояу, әуез молдығынан эстетикалық байлық, көркемдік игілік құралмақ. Әрине “проза сыншысы болу үшін алдымен өзі роман жазып алсын, поэзия сыншысы болу үшін өзі поэма жазсын, драматургия сыншысы болу үшін өзі драма жазып алсын” деген талғамсыз пікірдің төрге шығар орны жоқ. Дегенмен, жеке жанрларды үнемі бағдарлап бағып отыратын, маманданған, бір бағытта істелетін жұмыстардың нәтижесі әмбебап, барлығына құлаш ұратын жалған универсализмнен әлдеқайда мол болары хақ. Осы реттен келгенде, қазіргі жас сыншыларда нысананы таңдап алуда бой баққан, ойланған, сарабдал талғам барлығы қуатпай қалмайды.

Құрдастарының ішінде ертерек көзге түскен Бақыт Сарбалаев алғашқы мақалалары жарияланғанына он шақты жыл өткен соң, “Қызыл алма”, “Өткірдің жүзі” сын кітаптарын шығарды. Бақытты өзгелермен шатастыруға болмайды, оның өзіндік дауысы бар.

Мұқағали Мақатаевтың ақындық мұрасы, бүгінгі прозаның көркемдік ізденістері, әдеби-көркем сынның функциясы – осы орайда Бақыт Сарбалаев айтқан бірқыдыру байлам, қорытынды ойлар көкейге қонымды.

Жас сыншылардың кітабы тұтастығымен, желілі мәселелерге арналған толғамды сипатымен ерекшеленеді. Мерзімді баспасөзде жиі көрініп келе жатқан Асқар Егеубаевтың “Сыр мен сымбат” жинағы қазіргі қазақ поэзиясының кейбір көкейкесті сырларын алдымызға тартады. Жеке шығармаларды талдау үстіндегі дәлдікке жинақтаулар жасаудағы білімділікті қоссақ, жас сыншының негізгі қаламгерлік сипатын аңғарамыз. Қазақ поэзиясында қазір кең дами бастаған шоғыр өлеңдер жүйесі, тұтас өлең кітабы орыс әдебиетінің ықпалынан туды деген сыншы пікірінде шындық бар. Жеке бөлімдер, композиция принциптері ғана емес, тіпті шығармаға ат қою жөнінде де орыс, Европа әдебиетінен алған үлгіміз толып жатыр. Александр Блок: “Арфы и скрипки”, “Соловьиный сад”. Қазақ поэзиясындағы осылар аттас “Домбыра”, “Бұлбұл бағы” сияқты

шығармаларды Асқар Егеубаев дәл басып айтады. Бірақ түптеп келгенде, мұндай салыстырулардың негізгі мақсаты кім, қайдан не алды деген қысыр даудың майына от құю емес, шығармашылық құбылыстың заңдылықтарын ашу, әдеби байланыстар диалектикасын көрсету болмақ.

Сыншы Бекен Ыбырайымов “Көркемдік көкжиегі” кітабында, негізінен, бүгінгі проза материалдары бойынша талдаулар жасайды. Жас буын, орта буын қаламгерлер туындыларындағы құбылыстарды көрсетуге көңіл бөлінген. Қазақ әдебиетінің фактілерін басқа ұлт әдебиеттеріндегі мысалдармен салыстыра қарағанда автор ұтымды тұжырымдар жасайды. Қатарластары ішінде Бекеннің стилі салмақты, академизмге жақындығын көрсету керек. Кей тұстарда автордың терминдерді, категорияларды орынды қолданбай, бұлдырлыққа, схоластикаға кетіп қалатынын ескерткіміз келеді.

Тегінде сындағы тереңдік жөн-жосықсыз тықпаланған сілтеме, тізім, термин есесінен емес, ой, пікір, тұжырым байлығынан туатын болу керек. Жас сыншы, жас әдебиетші, мәтінге ерекше мән беретін, қолжазбаларға үңілетін, архив материалдарын қарастыратын ізденгіш, еңбекқор – Құлбек Ергөбеков.

Қазір жарияланып жүрген әдеби-зерттеу, сын кітаптарының негізгі мінінің бірі – әр тақырыптылық, құрандылық, көп нәрсенің басын зорлап ию десек, жас әдебиетші еңбегі бұл кемшіліктен ада. Қ.Ергөбеков бірнеше кітап жазып Сәбит Мұқанов шығармашылық ұстаханасын зерттеді. Әрине, қазақ әдебиетінің терең сыншысы, қажырлы ғалым Темірғали Нұртазиннің “Жазушы және өмір” күрделі, іргелі зерттеуінен кейін жаңа сөз айта қою кез келген көген көздің қолынан келер шаруа емес.

Бай мұра қалдырған зор жазушы Сәбит Мұқановтың “Балуан Шолақ”, “Сұлушаш”, “Біздің заманның батырлары”, “Тыңдағы толқындар”, “Аққан жұлдыз” романдарының жазылу тарихынан қызықты деректер келтіре

отырып, сыншы көркемдік қиял, бейне сомдауға қатысты әдеби тұжырымдар жасайды.

Тәуелсіздік алғаннан кейін ғылыми зерттеулерге кең жол ашылып, фольклор (Ш.Ибраев, Б.Әбілқасымов, Ә.Молдаханов, М.Жармұхамедов, С.Негимов, Б.Рахимов, Ш.Керім, Б.Әзімбаева, Т.Қоңыратбай), әдебиет тарихы (З.Бисенғали, У.Қалижан, С.Дәуітұлы, А.Шәріп, Б.Омаров, А.Жақсылықов), әдебиет теориясы (Т.Есембеков, К.Сыздықов, А.Исмақова, Х.Рүстемова, С.Әшімханова), жанр проблемалары (Ә.Рахымжанов, Т.Сыдықов, Ж.Әбілев, Б.Кәрібаев, Ж.Смағұлов), әдеби байланыс (Н.Сағындықова, М.Маданова, Б.Мамыраев, З.Сейітжанов), әдебиет тарихы (Т.Еңсегенов, Қ.Алпысбаев, А.Еспембетов, А.Егеубай, Б.Әбіғазиев, Р.Тұрысбек), қазіргі әдебиет туралы (Б.Кәрібозов, Қ.Ергөбек, Қ.Әбдесұлы, Б.Ыбрайым, С.Таханов) докторлық диссертациялар қорғалды.

Сонымен азды-көпті талданған, шолу түрінде айтылған, аталған еңбектерден бүгінгі қазақ әдеби ойының жетістіктері мен кемшіліктері жақсы көрінеді. Бүгінде қазақ сыны мен әдебиеттануының сан алуан жанрлық формалары қалыптасты. Олар негізінен мыналар: мақала, рецензия, сұхбат, шоғыр мақала (цикл), әдеби параллель, диалог, сын-библиографиялық очерк, шолу, әдеби портрет, хат формасы, әдеби айтыс (полемика, диспут), теориялық, проблемалық сипаттағы ғылыми пайымдама, монография, оқулық, нұсқалық (хрестоматия), көп томдық зерттеулер.

Тәуелсіздік заманында қалыптасып келе жатқан саяси-қоғамдық ахуалдар әр алуан өмір салаларындағы демократиялық ағымдардың өріс жаюына, ақиқаттың кең айдынға шығып, тереңнен сыр қозғауына тиімді жағдай жасап, келелі мәселелер мен түрлі құбылыстарға жаңа көзқарас туғызып, жаңаша ойлау жүйесін орнықтырып отыр. Бұл істе қоғамның ар-ұждан тұрғысынан тазаруына, тарихи, әлеуметтік жеңісін нығайтуға, адамдардың белсенді азаматтық позициясын күшейтуге жауапкершілін

жүгін артар салмақ та жеңіл болмақ емес. Қазіргі әдебиет пен өнер, міне, дәл осы ыңғайда бағаланса керек, әдебиеттану мен өнертану да осы бағытта ізденуі тиіс. Әдебиет пен өнер, олар туралы ғылымдағы соны міндеттер аз емес.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Әдебиет сыны – әдебиеттану ғылымының бір саласы?
2. Қазақ әдебиеті сынының қалыптасуы тарихы жайлы не білесіз?
3. Қазақ әдебиеті сынының жанр ретінде қалыптасуы қай тұстан басталады?
4. 60-90 жылдардағы әдебиет сынының қалыптасуына үлес қосқан сынышылар мен олардың қандай еңбектерін білесіз?
5. Бүгінгі қазақ әдебиеті сынының даму үдерісі қай дәрежеде?

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Кәкішұлы Т. «Қазақ әдебиеті сынының тарихы». – А.: 1994.
2. Жүсіпова А. Әдеби сын тарихы. – А.: ҚазҰУ, 2008.
3. Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік: Сын мақалалар, портреттер, эссе. – А.: Жазушы, 1993.
4. Ергөбек Қ. Қарасөз. – А.: 2014.
5. Елеукенов Ш. Сын және сыншы немесе сынтану ғылымы туралы толғаныс. // Ақиқат, 1998. № 4.

4-тақырып: Әдебиет сабақтарын тереңдетіп оқыту технологиясы

Жоспар:

- 1. Әдебиет сабақтарында қолданылатын сабақ түрлері**
- 2. Әдебиет сабақтарында қолданылатын әдіс-тәсілдер**
- 3. Әдебиет сабақтарында көркем шығарманы оқу және талдау**

Тірек ұғымдар: сөз өнері, көркем сөз, әдіс, көрнекілік әдісі, зерттеу әдісі, репродуктивті әдіс, көркем шығарманы талдау.

Әдебиет сабақтарында қолданылатын сабақ түрлері

Педагогикалық тұрғыдан ойлауды қалыптастыру үшін жоғары мектептегі оқыту процесінің дамуы мен мәнін, құрылымын, қисынын (логикасын) түсіну маңызды. Ол үшін оқыту процесінің негізгі құрылымдық бөліктерін бөліп алу қажет. Оқыту процесі - бұл мұғалім мен оқушылардың белгілі бір мақсатқа бағытталған өзара әрекеттестігінің барысында оқушыларға білім беру міндеттерін шешу. Оқыту процесінің құрылымдық компоненттері мыналар: Мақсат. Педагог Оқушы, білім алушы. Оқыту әдістері. Оқытуды ұйымдастыру түрі. Алған білімді өмірде қолдана білу, нәтижесін көру. Педагогикалық диагностика. Негізгі қайшылықтар - оқыту процесінің қозғаушы күші. Оқыту - екі жақты процесс - оқыту және оқу. Оқыту - қоғамдық қарым-қатынастың субъектісі ретінде адамды дайындау қажеттілігінен туындаған әлеуметтік негізделген процесс. Бұдан шығатын қорытынды - оқытудың әлеуметтік қызметі әлеуметтік талаптарға сәйкес тұлғаны қалыптастыру. Тұлғаны қалыптастырудың негізі, қайнар көзі - әлемдік мәдениет, адамзаттың ғасырлар бойы жинақтаған рухани және материалдық байлығы. Дидактикада И.Я.Лернердің тұжырымдамасы кеңінен қолдау тапқан: Білім Іс-әрекеттің әдістері. Шығармашылық тәжірибе Зерттелініп отырған

объектіге, сонымен бірге өз-езіне және басқа адамдарға деген эмоционалдық-құндылық қарым-қатынас, қоғамдық, ғылыми және кәсіби іс-әрекеттің себеп-салдары мен қажеттіліктері. Оқыту процесі - білімді, біліктілік пен дағдыны меңгеретін, тұлғаның дүниетанымын, күш-қайратын, қабілеттерін тәрбиелеп дамытатын іс -әрекет барысы. Оқыту процесі - тұтас педагогикалық процестің бір бөлігі. Оқыту - мақсатты процесс. Оқытудың басты мақсаты, әдіс тәсілдері, мазмұны мен міндеттері қоғам талабынан туындап, ұдайы өсіп, жаңарып отырады. Оқыту - таным процесі. Оқыту - даму негізі. Оқыту - жоспарлы процесс. Оқыту - бұл күрделі процесс. Ол тұлғаға білім беру, тәрбиелеу және ақыл - ойы мен творчестволық қабілетін, демек біліктілігі мен дағдысын дамыту негізінде жүзеге асырылады. Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, оқыту процесі - бұл білім алушы тұлғаны дамыту үшін мақсат көздеген, педагогикалық тұрғыдан ұйымдастырылған, әлеуметтік жағынан қамтылған процесс. Оқыту процесін екі негізгі репродуктивті (шығаратын) және продуктивті (шығармашылық) вариантта жүргізген жағдайда білім мен іскерлік әдістерін меңгеруге болады. (В.И.Загвязинский). Кез-келген танымдық міндеттерді шешу өз табиғатында қарама-қайшылықты болып келеді. Осы қарама-қайшылықты шешу қызығушылық тудырады, белгілі бір іс-әрекетке жетелейді, белсенділік туғызады, міне, осылар оқыту процесінің қозғаушы күші болып табылады. Лекцияның негізгі дидактикалық мақсаты - студенттердің оқу материалын меңгеруіне қажетті бағыттаушы негізді қалыптастыру. Жақсы, дидактикалық мақсаттарға сай ұйымдастырған лекция лектордың аудиториямен шығармашылықтық тұрғыдан жасайтын қарым-қатынасы, оның танымдық эмоционалдық тұрғыдан тиімділігі жоғары болады. Егер студенттің ойлау қабілеті белсенді болса, онда жаңа материал оңай, әрі тез оқытады, сондықтан, лекцияда тыңдаушылардың белсенділігі мен ойлау қабілетін тудыру қажет. Лекцияға қойылатын талаптар: Лекция мен лекция оқудың

адамгершіліктік, ізгіліктілік (гуманистік) жағы; Ғылымилығы мен ақпараттылығы; (қазіргі кездегі ғылыми деңгейі) Дәлдігі мен дәлелділігі; Түсіндірудің эмоционалдық жағы; Тыңдаушылардың ойлау қабілетін белсендіру; Қойылған сұрақтарға жауап берудегі құрылымы мен қисығының нақты болуы; Басты ой-пікір мен ережелерді бөліп алу; Тірек ұтымдарды бөліп алу, түсіндіру; Қорытындылау; Тілінің түсінікті және анық болуы; Басты, жаңа ұғымдар мен терминдерді түсіндіре білу; Мүмкіндігінше дидактикалық материалдар мен көрнекіліктерді (аудио, видео, интерактивті мультимедиалық құралдар т.с.с.) пайдалану; Аталған талаптар лекцияның сапасын бағалау критерийлерінің негізі болып табылады. Лекцияның құрылымы және оның сапалылығын бағалау Өзінің құрылымы жағынан лекциялар әртүрлі болып келеді. Оның құрылымы оқытылатын материалдардың мазмұны мен сипатына байланысты, бірақ, кез-келген лекцияға қолданылатын жалпы құрылым-дық форма болады. Ең алдымен лекцияның жоспарын хабарлап, яғни жоспармен таныстырып, сол жоспар бойынша жүйелі түрде сұрақтардың мазмұнын ашуды қатаң түрде сақтау қажет. Емтихан сұрақтарына кіретін негізгі, маңызды мәселелерге ерекше назар аударып, соларды жоспарға міндетті түрде енгізілуі шарт. Алдыңғы өтілген лекцияның мазмұнын еске түсіріп, оның жаңа материалмен байланысын, пәндегі және басқа ғылымдар жүйесіндегі орны мен қажеттілігін айтып өту керек. Тақырыпты ашу барысында индуктивті әдісті қолдануға болады: ғылыми қорытындыларға әкелетін мысалдар, фактілер; сол сияқты нақты мысалдар арқылы жалпы ережелерді түсіндіруде дедукция әдісін де қолдануға болады. Лекцияның соңында айтылған мәселелер бойынша қорытынды жасау лекцияның құндылығын арттырады. Жоғары мектептегі дәстүрлі лекциялар ақпараттық болып табылады. Лекциялар мазмұны, құрылымы, сипатына қарай әртүрлі болып келеді. Бірақ, жалпы басшылыққа алатын әдістемелік ереже, қағидалар ортақ болады. Лекцияның үш түрі болады: 1.Кіріспе. 2. Ағымдағы лекция.

3. Қорытынды, немесе шолу лекциясы. 1. Кіріспе лекция - мұнда пәннің мақсаты, ғылымдар жүйесінде алатын орны, сол мамандыққа қажеттілігі, яғни рөлі, мамандыққа қажет оқылатын басқа да пәндермен байланысы, сол пән ғылымының зерттеу пәні, әдіснамалық негізі, әдістер, мәселелер мен гипотезалар, даму перспективасы, іс-тәжірибесі, яғни практикамен байланысы, теориялық материалдар, даму тарихы, студенттердің болашақ мамандығына байланысы, пәнге байланысты оқулық, оқу-әдістемелік құрал, ғылыми әдебиеттермен таныстыру сияқты мәселелер сөз болады. Бұдан басқа пәнді оқып, меңгерудің, жүйелі түрде әдебиет пен конспектілермен жұмыс жасаудың әдістерімен таныстырған жөн. 2. Ағымдағы лекция - оқу жоспары негізінде жасалған типтік бағдарламаға сәйкес жұмыс бағдарламасы бойынша жүргізіледі. 3. Қорытынды немесе шолу лекция - бұл қысқаша конспект түрінде берілмейтін, білімнің жоғары деңгейде жүйеленіп берілуі. Сонымен бірге ең қиын, күрделі емтихан сұрақтарының жауаптары қарастырылады. Жалпы лекцияны оқи отыра, лектор студенттердің қандай мәселелерді жазып алып жатқандығын байқап, соған бағдарланып отыруы керек. Конспект мұқият тыңдау, жазба жұмыстары кезінде жақсы есте сақтау, семинар, емтихандарға дайындалуда тірек материалдары ретінде көмек береді. Лектордың міндеті - студенттерге конспект жазу барысында ойлап, саналы түрде ұғыну, зерделеуді, тыңдай отырып, қысқаша жазып алулары үшін жағдай тудыруы керек. Ол үшін лектор студенттерге көмектесуі, яғни барлығына түсінікті ме, жоқ па, үлгеріп жатыр ма, міне, осындай мәселелерге назар аударуы қажет. Бұны ол аудиторияның реакциясынан байқай алады. Ол үшін лектор өзінің дауыс ырғағына, материалды қалай жеткізіл жатқандығына, тақтадағы жазбаларына, көрнекілікті қолдануына, дауыс темпіне, лекцияның регламентінің қалай сақталып жатқандығына үнемі бақылау жасап отыруы қажет. Студенттерді қысқаша лекция жазуға үйрету, жазбаларды рәсімдеу, қысқартылған сөздер, әртүрлі белгілерді

дұрыс қоя білу, жазба жұмысы барысында әртүрлі қаламдарды қолдану сияқты іс-әрекеттерге дағдыландыру пайдалы. Лекция мазмұнының құрылымының нақтылығы, студенттердің ынта - ықыласын өзіне аудару білуі студенттердің белсенділігін, жұмысқа деген қабілеттілігін, педагогикалық қарым-қатынас орнатуға, еңбекке деген құлшынысты, пәнге деген қызығушылықты тудырады. Лекция сапалылығын бағалау Өзара сабаққа қатысу барысында қызметтестер оқытушының лекцияны оқу сапасын бағалайды. Лекцияны бағалау критерилерінің негізгі түйіндері: оның мазмұны, әдісі, студенттер жұмысына жетекшілік, лекторлық дарын, лекцияның нәтижелілігі. 1. Лекцияның мазмұны: ғылымилығы - қазіргі кездегі ғылымның дамуына, жетістігіне сәйкестілігі; саяси бағыттылығы - дүниетанымдық идеяларды бөліп алу, жекелеу, әдіснамалық сұрақтарды ажырата біліп, оларды түсіндіру; ойлаудың белсенділігі - мәселелік сұрақтар қою және пәнаралық байланыстарды анықтау; Лекция мен оқулық арасындағы байланыс, яғни оқулықта жоқ материалдар беріле ме, әлде оқулық бойынша айтылып жатыр ма? Қиын сұрақтарды талдау, ерекше тоқталу, жекеленген материалдың бөлімдері бойыша студенттерге өз бетінше тапсырма беру. Пәнішілік және пәнаралық байланыстар. 2. Оқытудың әдісі - лекцияның құрылымы, қисыны (логикасы), жоспары, әдебиеттер мен қосымша әдебиеттерді беру, жаңа терминдер, дәлелділігі мен дәйектілігі, негізгі ойлар мен қорытындылар, оларды ажырата білу, көрнекілік құралдар, жекеленген жазбалар, тірек конспектілерді қолдану. Қорытындылауда сұрақтарды қайталау, бақылау, тексеру сұрақтары, лекцияның соңында бүкіл лекция материалы бойынша қорытынды, тұжырым жасау. 3. Студенттер жұмысына басшылық - лекция, конспектілерді жазуды талап ету, сұрақ-сауал, дискуссия ұйымдастыру. Конспектілерді семинар сабағында, лекцияның соңында тексеріп отыру. Шешендік әдістер, риторикалық сұрақтар беру, әзіл-қалжыңды орында қолдану сияқты студенттердің ықыласын аудару, көңіл-күйлерінің

көтеріңкі болуына кейбір әдістерді қолдану. 4. Лекторға қойылатын талаптар: пәнді жетік білуі, идеялық сенімділік, көңіл-күй, дауысырғағы, сөз құрамының дұрыстылығы мен нақтылығы, демалысы, сырт көрінісі, өзін-өзі аудиторияда ұстай білуі, аудиторияны "көре" және "сезе"? білуі, аудиториямен байланыста болуы. шешендік шеберлігі. 5. Лекцияның нәтижесі: ақпараттық құндылығы, тәрбиелік әсері, дидактикалық мақсатқа жетуі. Лекция оқу барысындағы лектордың міндеті: - студенттердің танымдық жұмыстарын тиімді ұйымдастыру, яғни лекцияны тыңдау, қабылдау, түсінуі сияқты танымдық процестердің белсенді жүруін байқау, қадағалау; материалды өңдеу; тұжырымдап, қорытынды жасау: Дұрыс әрі тиімді ұйымдастырған лекцияның тәрбиелік маңызы арта түседі, яғни, ойлау, еңбек әрекеті, пәнге деген ынта, ықылас және қызығушылық дамып, қалыптасады. Семинар және лабораториялық сабақтар. Семинар сабағының оқытудың формасы ретінде өзіне тән тарихы бар. Семинар латынның " *seminarium* " деген сөзінен шыққан. Семинар ертедегі грек, рим мектептерінде диспут, комментарий, қорытылды түрінде өтілген. XVII ғасырда бұл форма Батыс Еуропа елдерінде, ал ХГХ ғ.-дан бастап Ресей университеттерінде қолданылып келеді. Семинар сабақтары белгілі бір жеке ғалымның басшылығымен студенттердің теориялық курс пек ғылыми зерттеу жұмыстарының әдістерін меңгеруін сипаттайды. Семинар сабақтары жоғары мектеп алдындағы міндеттердің өзгеріп отыруына орай үнемі жетілдіріліп отырды. Қазіргі кездері семинар сабақтары, негізінен, жоғары мектепте гуманитарлық және техникалық пәндерді оқытуды ұйымдастырудың формасы болып табылады. Ол студенттерде ойлай білу мәдениетін дамытудың құралы болып саналады. Семинар сабақтары пәнді терең, жетік меңгеру мен ғылыми танымның әдіснамасын меңгеруге бағытталады. Студент семинар сабағына дайындалу барысында өз бетінше шығармашылықпен жұмыс істеп, дайындалады (талдау жасау, реферат-тар жазу, баяндамаларға дайындалу, т.с.с.) Семинар сабақтары - студенттердің

шығармашылық іс-әрекетін дамытудың бірден-бір жолы. Семинар сабақтарында келесі мәселелерді шешу көзделеді (А.М.Матюшкиннің пікірі бойынша): Кәсіби шығармашылық тұрғыдан ойлауды дамыту; Танымдық мотивтер; Оқу жағдайларында кәсіби біліктілікпен білімді қолдану. Семинар сабақтарында оқытушы білімді тиянақтау, бекіту, бақылау жасау, педагогикалық қарым-қатынас сияқты жекеленген мәселелерді шешеді. Қазіргі заманауи ЖОО-да семинар сабақтарының кең тараған 3 типін ажыратуға болады: Ағымдағы семинар Жекеленген семинар Арнайы семинар Ағымдағы семинар - бірінші курста жүргізіледі. Мақсаты -студенттерді өз бетінше жұмыстың ерекшелігімен, таныстыру, әдебиет-тер мен қайнар көздерімен таныстыра отырып, олармен жұмыс жасаудың әдістерін үйрету. Себебі, тәжірибеден белгілі болғандай, бірінші курс студенттері бірден бірнеше әдеби қайнар көздермен жұмыс жасай алмайды, қажетті материалды іріктеу, оған талдау жасау, тақырыпқа сәйкес материалдарды табу сияқты жұмыстар қиындық туғызады. Сондықтан әдеби қайнар көздермен жұмыс жасауды үйретуге, ғылыми мәселелерді шешуге шығармашылықпен қарау, семинар сабағына дұрыс дайындалу дағдыларын қалыптастыруға ерекше көңіл бөлу керек. Семинар сабағына дайындалудың келесі кезеңі - реферат дайындау, тақырыпты анықтау, оқи білу, талдау, талқыға салу. Күрделі оқу, тәрбие міндеттері 2-4 курстарда жүретін семинар сабақтарында, әсіресе, 4-5 курстардағы арнайы семинар сабақтарында студенттерде меңгершетін материалға деген зерттеушілік көзқарас қалыптасады. ЖОО-да көбінесе семинардың 3 типі жүргізіледі: Белгілі бір курсты терең меңгеру мақсатына көздейтін. Әдіснамалық жағынан маңызды белгілі бір тақырыптың немесе курстың жекеленген тақырыптарын меңгеру. Ғылымның жекеленген бөлімдерін терең зерттеу мақсатындағы. Семинар сабақтары әңгіме, баяндама, пікірталас түрлерінде өтіледі. Арнайы семинар белгілі бір ғылым саласы бойынша жоғары курстарда өтіледі. Егер жүргізуші оқытушы тәжірибелі

болса, онда ол студенттерді ұжымдық формада ойлай білу мен шығармашылықпен жұмыс жасауды, ситуацияларды құрастыру, оларды шеше білу, моделдеу, бағалау, өзара сын секілді іс-әрекеттерді қалыптастырады. Семинар сабақтарының маман даярлауда маңызы зор, себебі әртүрлі, күрделі міндеттерді шешуге мүмкіндік туғызады, студенттердің шығармашылықпен жұмыс істеу қабілетін дамытады. Семинар сабағында студенттер ғылыми ақпаратты меңгереді, ғылыми жұмыс-тарды жазу, өңдеу дағдысы мен іскерлігін дамытады, материалды ауызша немесе жазбаша түрде айтып, жазып беру өнерін игереді. Семинар сабағының бірден-бір мақсаты: - лекцияда алған білімді терең ұғыну, мәселелерді шешу, проблемалық ситуациялар мен есептерді ойластыру, құрастыру, талдау, өз позицияларын айқындап, анықтау. Семинар сабағына дайындықтың бастауы - әдебиетпен жұмыс істеу, талқыланатын мәселелер мен сұрақтарға дайындалу. Семинар сабағы өзінің әдістемесімен, яғни әдістемесінің әр түрлі, көпқырлығымен ерекшеленеді. Семинардың жоспары, қарастырылатын сұрақтар алдын-ала белгілі болады, онымен студенттер алдына-ала танысады. Сол бойынша барлығы дайындалады. Келесі бір әдісі - белгілі бір тақырыптарға, белгілі бір студенттер арнайы дайындалады. Бұл жағдайда оқытушы студент баяндамасының өз бетінше шығармашылықпен, жауапкершілікпен жұмыс істеу деңгейін бағалайды. Қалған студенттер тек тыңдаушының ғана рөлін орындамау үшін, топтың белсенділігін (сабақ үстіндегі) арттыру үшін, оқытушы тақырыпқа байланысты, мүмкіндігінше, көптеген қосымша сұрақтар дайындауы керек. Семинарға дайындалу үшін оқытушы негізгі және қосымша әдебиеттердің тізімін береді. Семинар сабағын өткізгенде оқытудың дидактикалық қағидалары орындалуы тиіс. Атап айтқанда: Оқытудың тәрбиелігі, яғни болашақ мамандыққа деген қызығушылығын дамыту, арттыру өзін-өзі тәрбиелеу, кәсіби тұрғыдан тәрбиелеу; Оқытудың ғылымилығы - ғылымның соңғы жаңалықтары, жаңашыл мұғалімдер

тәжірибесі оқытудың жаңа техноло-гаялары, педагогикалық инноватикалар, педагогикалық терминдер, студенттердің ғылыми көзқарасы мен педагогикалық тұрғыдан ойлай білу қабілеттерін қалыптастыру; Оқытудағы саналылық - қағидалар мен заңдылықтарды саналы түрде ұғыну, оларды іс-жүзінде пайдалана білу; Теорияның практикамен байланысы - теориялық материалдарды бекіту, байқаумен байланысы, т.б. қорытындылап, тұжырымдауды, нақты іскерліктерді қалыптастыру, т.б. Семинар сабақтарының сапалылығын анықтайтын критерийлер: мақсатқа бағыттылығы - теориялық материалды болашақ кәсіби іс-әрекетте, материалды нақты іс жүзінде қолданумен байланыстыру; жоспарлау - басты мәселелерді бөліп алу; ұйымдастыру - пікірталас, пікіралысуды қолдау, студенттердің жауаптарына талдау жасау; семинарды жүргізу стилі - белсенді; оқытушының студенттермен қарым-қатынасы, талап қоя отырып, құрметтей білу немесе бейтараптық; студенттердің оқытушыға қарым-қатынасы - сыйластық, өзара сын; топты басқару - оқытушының топта өзін-өзі еркін ұстауы, сенімділік, әділдік немесе керісінше көп ескертулер жасауы, дауысын көтеру, топта тек бірнеше студентпен ғана жұмыс істеуі, т.б. Оқытушының қорытындысы - кәсіби шеберлікпен, сенімділікпен немесе керісінше; Студенттердің жазба жұмыстарын үнемі, жүйелі түрде жүргізу немесе керісінше. Кептеген жағдайларда семинар сабақтарында іскерлік ойындар, тренингтер ұйымдастырылады (мамандыққа байланысты). Лабораториялық жұмыстар

Лабораториялық жұмыстар - оқу-зерттеу іс-әрекеттері барысында студенттерге теориялық әдіснамалық білім мен оны нақты іс жүзінде қолдануға қажетті іскерлік, дағдылар жүйесінің интеграциясын сипаттайды. "Лаборатория" латынның - "Labor" еңбек, жұмыс, қиындық деген мағынаны білдіретін сөзінен шыққан. Лабораториялық жұмыстар оқу жұмысының ерекшелігіне байланысты, сондықтан әрбір нақты жағдайда жекеленген әдістемелік нұсқаулар қажет. Топтың біріккен іс-

әрекеті - ең тиімді формалардың бірі. Оның нәтижелілігі оқытушының ұйымдастырушылық шеберлігіне байланысты, яғни студенттерді өз бетінше жұмыс жасауға, мәселені зерттеуші ретінде шешуде оларды ойластыру, ойлай білу іс-әрекеттерін белсендіру мақсатында бағыттаумен анықталады. Кез-келген практикалық жұмыстың маңызды жағы жаттығу болып табылады, яғни негізінен есептерді шешу, графикалық жұмыстар, ғылымның негізгі ұғымдарын нақтылау.

Әдебиет сабақтарында қолданылатын әдіс-тәсілдер

Көрнекілік әдісі- берілген білімнің мазмұны көрнекілікті тілеп тұрғанда уақыт үнемдеуге, әсіресе оқушы психологиясына әсер ету мақсатында өте тиімді болады. Сондай-ақ оқушы сабаққа қызықтыру, ынталандыру мәселесінде де маңызы зор.

- берілетін білімнің ғылымилығын арттыру қосымша материалдармен байыту, оқушыларды іздендіру, өз бетімен проблема шештіру мәселелерінде тиімді. Оқушылардың өздігінен ойлануы мен іскерлігін өз беттерінше уақытында жасау дағдыларын жетілдіруде өте пайдалы. Бұл әдіс негізінен, семинар, конференция, сабақтарда баяндама, реферат жаздыруға ыңғайлы. Бұл әдістегі негізгі мақсат- оқу материалының бұрынғы сабақтарда қамтылмаған жаңа қырларын, тың астарын ашу. Бұл әдіс ұстаздың шәкерттерге зерттеу тұрғысындағы проблемалық тапсырмалар беруі арқылы орындалады.

Шығармашылық әдісі-шәкірттердің оқырмандық қабілетін тәрбиелеу мақсатында көркем шығарманы оқып-үйренудің алғашқы кезеңінде де, қолданылуы мүмкін. Мұнда төмендегідей әдістемелік тәсілдер қолданылады:

- Мұғалімнің мәнерлеп оқуы.
- Көркемсөзөнерлерінің мәнерлеп оқуы.
- Артистердің орындауындағы жеке сахналық көріністер.

- Оқушыны мәнерлеп оқуға үйрету.
- Көркем мәтінді ұстаздың коментарий түсінік бере оқуы.
- Әңгіме жүргізу.
- Шығармашылық тапсырма беру.
- Жаттау.
- Жоспар құру.
- Эпизодтарға тақырып қою.
- Мәтінге жақын баяндау.
- Көркем баяндау.
- Сценрий құру.
- Иллюстрация жасау.
- Пікір жазу(кітап,кино, спектакль, радио, телеқойылым, хабарларға)
- Шығарма жазу.

Эвристикалық әдіс- мұнда да негізгі оқу материалы-көркем шығарма. Оны талдау арқылы көркем-эстетикалық, рухани, адамгершілік, қоғамдық- философиялық мәселелердің мәнін ашу көзделді. Бұл әдіс көбіне эвристикалық әңгіме түрінде жүргізіледі. Мұны кейде эвристикалық әңгімеден соң ұстаздың сұрау тапсырмалары бойынша шәкірттердің өздері орындауы да мүмкін. Бұл әдіс мынадай әдістемелік тәсілдер арқылы іске асырылады:

-Логикалық сұрақтар жүйесі(көркем шығарманы талдау,теориялық т.б мәселелер бойынша)

-Тапсырмалар жүйесі.Шығарма мәтіні бойынша ауызшпа, жазбаша жоспарлау, баяндау, теориялық т.б мәселелер бойынша.

-Мұғалімнің өзінің немесе мұғалім ұсынысымен шәкірттердің проблема қоюы, пікірталас ұйымдастыру.

Репродуктивті әдіс- бұл әдісте оқытушы белгілі бір оқу материалын проблема қоя отырып баяндайды, әрі оған өзі жауап береді, тақырыптың мәнін түсіндіреді. Содан соң шәкірттерден дәл осы ізбен қайталап, басқа

оқу материялын түсіндіруді талап етеді. Бұл репродукция яғни қайталау, көшірме жасау әдісі болып есептеледі.

Репродуктивті әдісте қолданылатын тәсілдер:

-Әңгіме(жазушылардың өмірі мен шығармашылығы жөнінде оқытушы әңгімесі)

-Шолу лекция(оқу құралдары, техникалық көрнекі құралдарды пайдалана отырып)

-Тапсырма беру(оқулық, оқу құралдары бойынша)

-Сұрақтарға жауап беру(оқу материялын арқау ете отырып)

Әдебиет сабақтарында көркем шығарманы оқу және талдау

Әдебиет – сөз өнері. Барлық сөзді тізе берсең әңгіме, жыр шықпайды. Адам жүрегі тербетіп, ақыл таразылап, тіл кестелеп айтқан сөз орнында тұрса ғана әдебиет деген өнер пайда болады. Ғылыми тұжырымда әдебиет «адамтану құралы», ал әдебиет пәні «адам тәрбиелеу құралы», - делінген. Өйткені, **Ғылыми педагогикалық ұстаным бойынша** әдебиет пәні философиялық, педагогикалық, негізінен ұлттық ізгілікті, психологиялық, тұғырламалық мәдени – рухани көзқарастарға құрылса құндылықтарға құрылған. Ұлттық таным, ұлттық рухани гуманистік сананы (адамгершілікке сананы қалыптастырса негіздеу) қалыптастырады. Бірлесе отырып: қазақ тілінің қолдану аясын кеңейту, қазақ тілінің қатысымдық, эстетикалық және этикалық қызметін меңгеруін қамтамасыз ету, оқыту үрдісі арқылы ауызша және жазбаша сөйлеу тілін дамыту, қазақ әдебиеті шығармаларын аудармасыз қазақ тілінде оқу, түсіну, баяндап айту деңгейіне жету, Қазақстандық патриотизм идеяларын болашақ қоғам иелерінің санасына дарыту. Орыс мектептеріндегі «Қазақ әдебиеті» пәнін оқыту – айрықша көңіл бөлуді қажет ететіндігі еліміздің ертеңгі болашағына деген үлкен міндеттен туындап отырғаны бәрімізге мәлім. Оқушыларға әдебиеттің құдіретін, оның адам баласы жаратылғаннан бері бірге жасасып келе жатқандығын, мәңгілік жаңарып, жасарып

отыратын үрдіс екенін айтып, түсіндіре отырып, сол әдебиетті жасаушылар, ақын – жазушылар туралы, олардың көркем шығармалары жайында айтуымыз керек. «Көркем шығарма - әдебиеттің құндылығы.

Көркем шығарманы оқыту – оқушының сөз қадірін түсінерлік ойлау әрекетін дамыту, рухани дүниесін байыту, эстетикалық талғамын жетілдіру, адамгершілік қасиетін қалыптастыру.» - деген болатын әдебиет зерттеуші – ғалым, белгілі жазушы, ұлағатты ұстаз Қажым Жұмалиев. Оқушы әдебиет сабағында көркем шығарманы қабылдау керек. Бұл – оңай үрдіс емес. Қабылдау деген сіз бере салғанды ол ала қоятын зат емес. Ол – оқушының өзінің жан қалауымен, жүрек сезімімен, рухани әрекетімен жүзеге асатын дүние. Қандай жақсы көркем шығарма болмасын оқушы қабылдау үшін әрекет жасамаса, автордың жай күйзелісін, шалқар шабытын бойынан өткізіп, көркем суретті көз алдына елестетіп, келтіре алмаса бәрі бос сөз. Оқушыдағы осы сезімді ояту – мұғалімнің қолында, яғни, оқушыға әдеби білім беру, әдеби, эстетикалық, адамгершілік қасиеттерін дамыту үшін мұғалім әдебиетті оқыту барысында әдіс – тәсілдерді орнымен қолдану қажет.

Әдебиет сабағындағы ең басты жұмыстардың біріне оқушылардың көркем шығарманы қабылдауы, одан әсер алуы, көркем туындыны бүкіл бітім – болмысымен түсіне білулері жатады. Яғни мұғалім осы мақсатпен ізденуі керек, осы мақсатта оны жүзеге асырудың ең тиімді деген әдіс – тәсілдерін сұрыптай отырып пайдалануы керек. Оқушының көркем шығарманы қабылдау белсенділігін, әсерлі сезімін дамытудың жолдарын қарастыруы керек.

Оқушылардың рухани дүниесін байыта отырып эстетикалық, интеллектуалдық, көркемдік, сезімдік, адамгершілік, азаматтық тәрбие беру; оқырмандық тұрақты ынта – ықыласты, биік талғамды қалыптастыру; әдеби мұраны және онда бейнеленген құбылысты эстетикалық қабылдауына қажетті білім және біліктілікпен қаруландыру;

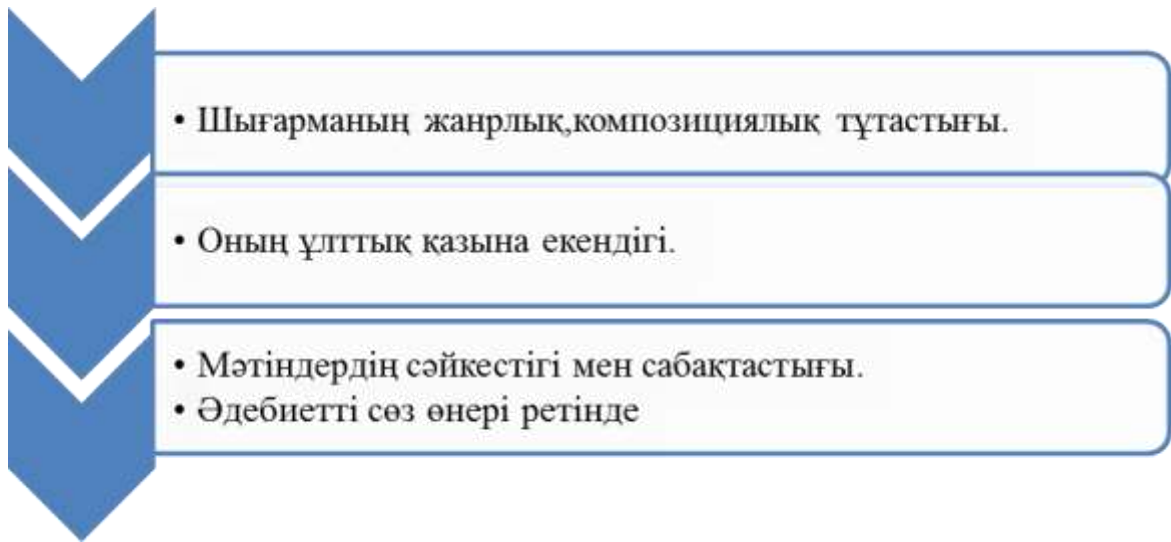
логикалық ойын, ауызекі және жазбаша тіл мәдениетін қалыптастыру. Бір сөзбен айтқанда, жеке тұлғаны дамыту, қалыптастыру болып табылады.

- көркем шығарманы оқуға деген қызығушылығын, ынтазарлығын ояту, жоғары эстетикалық талғам мен қажеттілікті қалыптастыру;

- сөз өнерінің ерекшеліктерін түсініп, тануға, ой көзімен зерделеуге негіз болатын білім, білік, икем – дағдылар қалыптастыру;

- ойын сауатты ауызша (жазбаша) айта да, жаза да білу, байланыстырып сөйлеудегі тіл мәдениетін қалыптастыру және дамыту, өзіндік ой – пікірін дәйекті, жүйелі айта білуге баулу.

Әдебиет - өнер, әдебиет - ұлттық қазына, асыл мұра. Әдебиет – ұлттық танымның қайнар көзі, сондықтан көркем шығармадан алынған үзінділерді **оқулыққа ендіруде** төмендегідей қағидалар басшылыққа алынған:

Оқушы тілін дамыту негізінде оқырмандық біліктілікті қалыптастыру Оқушылардың тілдік қатынасын коммуникативтік түрде дамыту. Ой, ойлану, ойлату барлық пәндерге де керек. Ойсыз өмір сүру мүмкін емес. Бірақ бұл жердегі ерекше бір еске алатын мәселе - өзіндік пікірде жатыр. Көркем туындыны оқытудың ең бастысы, сол көркем туынды туралы оқушы пікірі, ойына ерекше көңіл бөлген жөн. Бұл пәннің басқа пәндерді оқытудан өзгешілігі де, күрделілігі де осында. Басқа пәндерге қарағанда әр түрлі.

Мектепте әдебиетті оқытудың мән-маңызы көркем туындыны оқыту, талдау, оқырмандық пікір қалыптастырумен ашылмақ. Көркем туындыны оқу бар да, талдау бар. Талдау оқусыз жүзеге аспайды. Оқу баланың өз еңбегімен жүзеге асса, талдау мұғалім, оның ұйымдастыруы, жобалауы, тиімді жағын ойластыруы арқылы жүзеге асады. Көркем мәтінді оқушы қалай оқып, қабылдайды, қандай ой туады, өз көзқарасын қалай жеткізеді – бұл оқушы мен мұғалімнің бірлескен еңбегінің жемісі болмақ.

Қазіргі әдістемеде талдау жасаудың 4 түрі:

Образ бойынша;

Тақырыптық;

Тұтас;

Автор ізімен.

ұсынылып жүр. Қандай талдау түрі болса да, не мақсат көзделеді?

Бұл сұраққа әдіскер Қ.Бітібаеваның сөзін негізгі ала жауапберсек

1. Оқушының туындыны қабылдауы, әсері, эмоциясын тану,
2. Эстетикалық талғамын қалыптастыруға сеп болу,
3. Таным қабілеті, ойлау белсенділігі мен дербестігін ұштау,
4. Ең бастысы – көркем туынды бойынша талдау жасау, пікір айту жолдарын меңгерту /тақырыбы, авторлық идея, образдар жүйесі, сюжеттік-композициялық ерекшелігі, көркемдік-эстетикалық жағын т.б. кешенді түрде қарастыру/.

Көркем туындыны оқытып, сауатты талдауға қол жеткізу үшін автордың мақсат-мұратын, ойын білдіретін әрбір деталь, көркемдік тәсілді дәл танып, жазушы шеберлігін оқушыға дұрыс таныта білу керек. Оқушының танымдық-шығармашылық қабілетін, ойлау белсенділігін дамытатын, өз жоба-жорамалын ұсыну, салыстыру негізінде дұрыс шешім табуға жетелейтін әдістің бірі – проблемалық талдау. Ол көркем туынды негізіндегі проблеманы дәл танып, ізденіске, әдеби айтыс-

тартысқа жетелейтін сұрақтар әзірлеуді қажет етеді. Сұрақ авторлық идея, проблема, кейіпкер іс-әрекеті т.б. негізінде туындайды.

Тарихи және көркем шындықты негізге ала талдау.

Мұнда мұғалім тарих рең ғана болатынын, жазушы кейіпкер бейнесін жасауда өмір шындығын қалай пайдаланғанын назарда ұстауы керек. Ш.Құдайбердіұлы мен М.Абайұлының «Еңлік-Кебек» дастандарын, кейін М.Әуезовтың «Еңлік-Кебек» пьесасын оқытуда мұғалім үш туындының арқауы – махаббат трагедиясына үш суретке де замана сипаты, ел ішіндегі әлеуметтік жағдайға сәйкес қарағанына мән береді. Оқушыны мына сұрақтар төңірегінде іздендіруге болады:

1. Трагедиялық оқиғаның тууына қандай қоғамдық, әлеуметтік жағдайлар себеп болды?

2. Неге Шәкәрім «Ақтабан шұбырынды» оқиғасын өз сөзіне астар етіп алған?

3. Ғашықтар трагедиясына кім, не кінәлі? Бұған өзің қалай қарайсың?

Осыған орай оқушы ой-толғанысының үзігі:

«Шәкәрім ғашықтар қазасын бір ру, топ, жеке адамның мойнына қоймайды. Қатігездік көптің тарапынан жасалған, сондықтан кінә жеке адамда емес, тұтас қоғамда. Кеңгірбай би де жастарға ара түсе алмай, заман мен жағдайға бас иген».

«Ақтабан шұбырындыны сөзіне астар етудегі мақсаты – трагедияға себеп болған қоғамдық, әлеуметтік жағдайларды анықтау, оқиғаның өмірлік мәнін көрсету. Шынында, қараңғылық пен ескі салт-сана дәуірлеп тұрған заманда ғашықтар тағдырының қайғылы аяқталуы қисынды деп ойлаймын» т.б.

Осылайша оқыту-талдаудың ұтымды жағы мынада:

1. Ақиқатқа жету, проблеманы шешу үшін ізденеді, зерттейді.

2. Оқығанды ой жүгіртіп, зерделеп қабылдауына негіз болады.

3. Оқушы мәтінге жүгініп, өз ойы, болжамын, көзқарасын айтуға машықтанады.

4. Оқытудың жалғаспалық, жүйелілік принципі тоғыса келіп, оқушыға терең білім беру жүзеге асады.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Әдебиетті оқытуда қандай сабақ түрлері қолданған жөн?
2. Әдебиет сабақтарында қолданылатын әдістер жайла не білесіздер?
3. Шығармашылық әдіс дегеніміз не?
4. Көркем шығарманы талдаудың қандай жолдары бар?
5. Белгілі бір көркем шығарманы алып, талдау жүргізің?

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Ахмедов К. Әдебиеттануға кіріспе. – Қ.: Рауан, 1998.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. – А.: Санат, 2002.
3. Жумажанова Т. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – А.: Билим, 2009.
4. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – А.: Рауан, 2007.

III. ПРАКТИКАЛЫҚ ЖАТТЫҒУЛАР МАЗМҰНЫ

1-практикалық жаттығу: Әдебиеттанудағы жаңа бағыттар

1-тапсырма: Әдебиеттану ғылымының салаларын төмендегі кестеге жайластыр және қысқаша анықтама бер.

дәстүрлі тіл білімінің (құрылымдылық парадигма)		

1) **2-тапсырма:** Ұсынылған үлгі бойынша өз мысалдарыңызды келтіріңіздер:

Шығарма	Мазмұны	Пішіні
С.Мұқановтың «Ботакөз» романы	Қазақстанда Кеңес өкіметінің орнауы	Көркем жинақталған әдеби қаһармандардың (Асқар, Ботакөз, Амантай және т.б.) күрес пен тартысқа толы тағдыр тіршілігі

3-тапсырма:

1) Т. Ыдырысовтың «Очерк туралы ойлар» атты еңбегімен танысып, очерктің түрлеріне қатысты тірек схема жасаңыздар.

- 2) З. Қабдоловтың «Сөз өнері» оқулық-монографиясының 308-311 беттерін конспектілеңіздер.
- 3) «Қазақ театрының тууы мен қалыптасу сырлары» тақырыбына материал жинап, баяндама жасаңыздар.
- 4) Трагедияның, комедияның алғашқы бастаулары жөнінде презентация дайындаңыздар.

Бақылау сұрақтары:

1. Әдебиеттану ғылымының салаларын атаңыз?
2. Мазмұн мен пішін дегеніміз не?
3. Сюжет пен композиция?
4. Атауында антонимдік қарама-қарсылық бар көркем шығармаларды атаңыздар?

Ұсынылатын әдебиеттер:

- 1 Ахметов К. Әдебиеттануға кіріспе. Оқу құралы.- Қарағанды: «Арқо», 2004.
- 2 Қабдолов З. Сөз өнері.- Алматы: «Санат», 2002.
- 3 Әбдиманұлы О. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті: Оқулық. – Алматы, 2012. – 408 б.
- 4 Джуанышбеков Н. Введение в литературоведение: учебник. – Алматы, 2007. – 344 с.
- 5 Ысмайлов Е. Әдебиет теориясының мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.
- 6 Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы, 2010.

2-практикалық жаттығу: Қазақ әдебиеті сынының бүгінгі күй-жайы

1-тапсырма. Қазақ сыны тарихына қатысты еңбектерді хронологиялық жағынан қарастыра отырып, олардың эстетикалық-әлеуметтік, әдеби-теориялық мазмұнына сипаттама жасаңыз.

№	Автордың аты-жөні	Кітаптың аты, баспасы, жылы	Кітапқа қысқаша сипаттама
1			
2			
3			

2-тапсырма: Кәсіби сынның, сыншылдық шеберліктің өсу және толысу жолдарын осы тұрғыдан жазылған еңбектерді талдау арқылы дәлелдеңіз.

1. Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік: Сын мақалалар, портреттер, эссе. – Алматы: Жазушы, 1993.
2. Қ.Ергөбек Қарасөз. – Алматы: 2014.

Бақылау сұрақтары:

1. Қазақ әдебиеті сынының жанр ретінде қалыптасуына кімдер үлес қосты?
4. 60-90 жылдардағы әдебиет сыны бойынша қандай еңбектер жарық көрді?
5. Бүгінгі қазақ әдебиеті сынының даму үдерісі қай дәрежеде?

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Кәкішұлы Т. «Қазақ әдебиеті сынының тарихы». – А.: 1994.
2. Жүсіпова А. Әдеби сын тарихы. – А.: ҚазҰУ, 2008.
3. Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік: Сын мақалалар, портреттер, эссе. – А.: Жазушы, 1993.

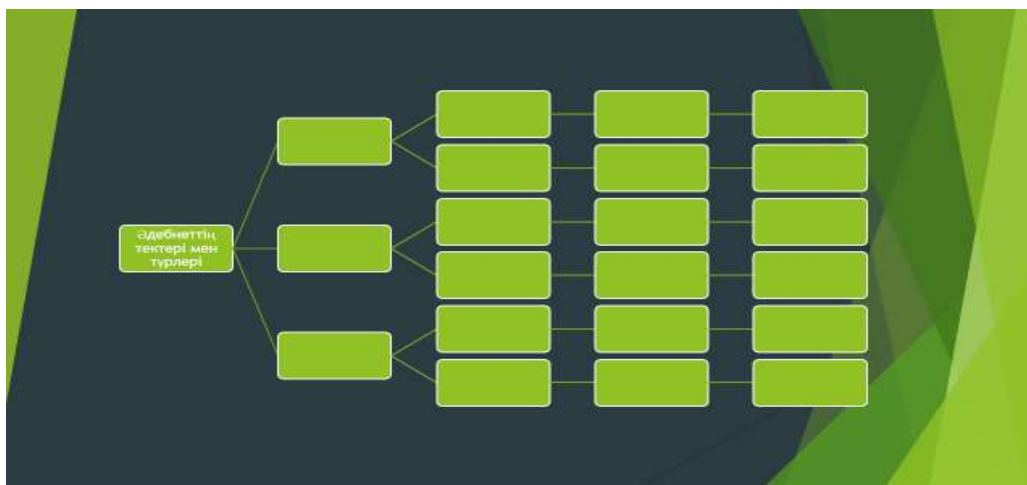

4. Ергөбек Қ. Қарасөз. – А.: 2014.

5.Елеуменов Ш. Сын және сыншы немесе сынтану ғылымы туралы толғаныс. // Ақиқат, 1998. № 4.

3-практикалық жаттығу: Тәуелсіздік жылдардағы қазақ әдебиетінің жанрлық тұрғыдан дамуы

1-тапсырма: Әдебиеттің тектері мен түрлерін төмендегі кесте бойынша толтырыңыз?

2-тапсырма: Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетінің жанрлық тұрғыдан дамуына үлес қосқан қандай еңбектер жарыланған. Мәлімет топтау және көркемдік тұрғыдан талдау жүргізу.

Бақылау сұрақтары:

1. Қазіргі қазақ поэзиясының өзіндік ерекшеліктері неде?
2. Қазіргі қазақ әңгімелерінің тақырыбы мен идеясы неде?
3. Қазіргі қазақ романдарының өзіне тән ерекшеліктері?
4. Тәуелсіздіктен кейін жарияланған драмалардағы негізгі көтерілген мәселелер неден тұрады

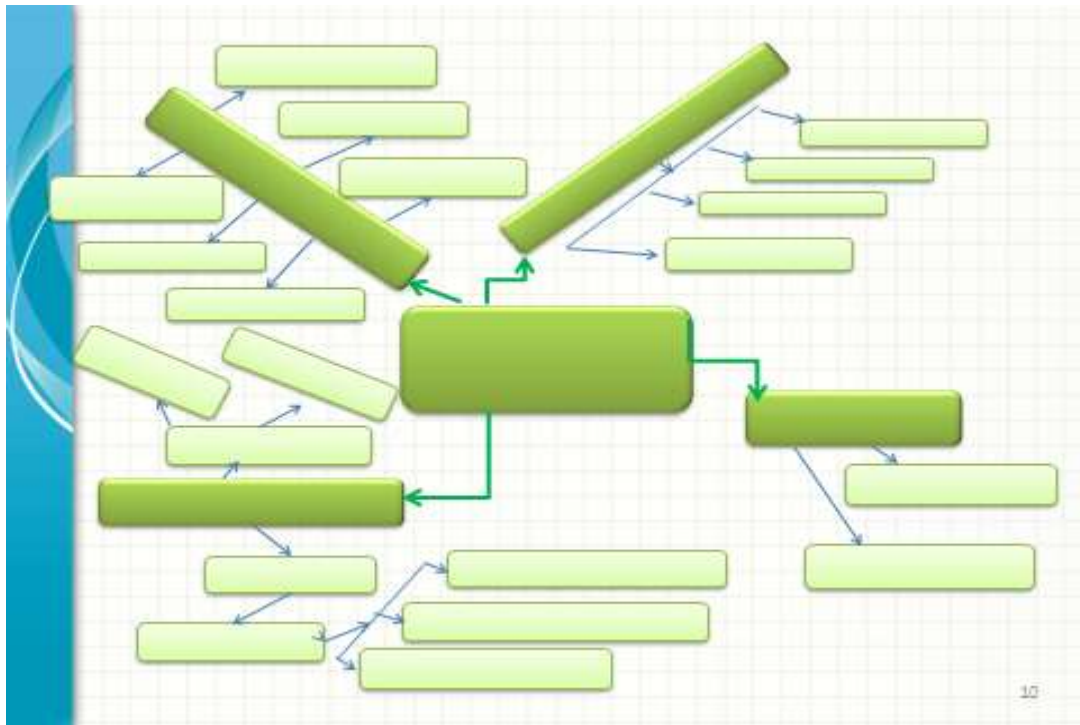
Әдебиеттер тізімі:

1. Бектаев А., Турткулубаева Т. Қазіргі әдеби процесс. – Т.: ТДПУ, 2013.
2. Омаров І. Әдеби толғамдар. – А.: 1996.
3. Мақпыров С. Әдебиеттің тектері мен түрлері. – Алматы, 1994.
4. Ахметов З. Шаңбаев Т. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. - А.: 1997.

4-практикалық жаттығу: Әдебиет сабақтарын тереңдетіп оқыту технологиясы

1-тапсырма. Қазақ әдебиет тарихы сабақтарында инновациялық технологияларды пайдалану. Лирикалық, эпикалық шығармаларды оқытуда «Ақыл картасы», «Екі жақты күнделік стратегиясы», «Панорамма», «ПСМҚ» т.б. интербелсенді әдістерден пайдалану.

Әдебиет сабақтарында өтілетін тақырыптарды тараулар бойынша “Ақыл картасы” кестесіне толтырыңыз.

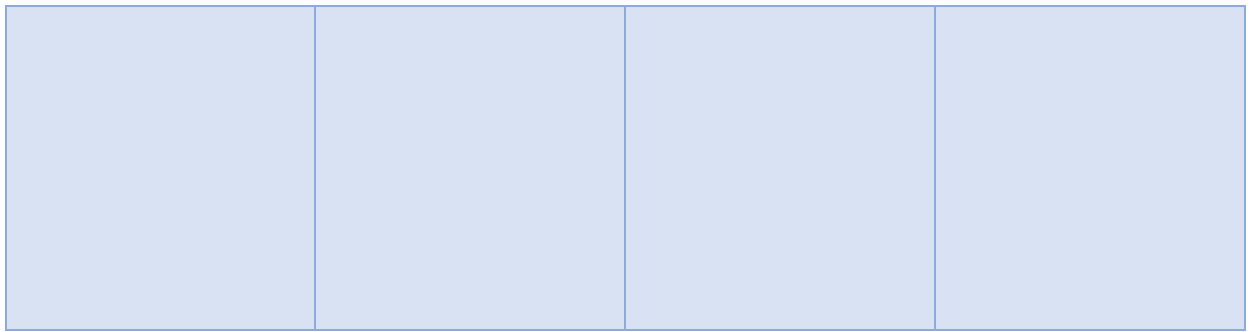

С.Торайғыровтың “Бір адамға” өлеңін “Екі жақты күнделік стратегиясы” әдісі арқылы талдау жүргізіңіз?

Өлеңнен өзіңізге әсер еткен шумақты жазыңыз	Шумақтың мән-мазмұнын айтып береңіз	Шумаққа мақал-мәтел немесе қанатты сөздермен қорытынды жасаңыз

2-тапсырма: Көркем туындыны талдау жұмыстары. Паннорама әдісі.

Проблеманы анықтау	Келіп шығу себептері	Шешімі	Жеке басым не істер едім

3-тапсырма. Суреттерге назар аударыңыздар, суреттегі тұлғаларды қалай байланыстырар едіңіздер?

Бақылау сұрақтары:

1. Қандай интербелсенді әдістерді белесіз?
2. Әдебиет сабақтарында интербелсенді әдістерді пайдаланудың тиімді жолдары?

3.Әдебиет сабақтарында көркем шығарманы талдауда “Паннорама” әдісінен пайдаланыңыз?

Әдебиеттер тізімі:

1. Толипов Ў., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. – Т.: Фан, 2006.
2. Толипов Ў.Қ., Усмонбоева М. Педагогик технология: назария ва амалиёт. – Т.: “Фан”, 2005.
3. Бітібаева Қ. Қазақ әдебитін тереңдетіп оқытуда инновациялық әдістемесі және технологиясы. Бірінші. – А.: Дәуір-Кітап, 2012.
4. Бітібаева Қ. Қазақ әдебитін тереңдетіп оқытуда инновациялық әдістемесі және технологиясы. Екінші. – А.: Дәуір-Кітап, 2012.

5-практикалық жаттығу: Әдебиет пәнін оқытуда ауызша және жазбаша тіл дамыту технологиясы

1-тапсырма. Тіл ұстарту жұмысының түрлері сыныптарға, оның ерекшеліктеріне сай жүргізіледі. Төменде берілген сыныптар бойынша тіл дамыту жұмыстары қай дәрежеде алып бару үлгісін берілген кесте бойынша толықтырыңыз.

<i>сыныбы</i>	<i>Тіл дамыту жұмыстарының түрлері</i>	<i>Мысал келтір</i>
V		
VI		
VII		
VIII		
IX		

2-тапсырма: *Мазмұндау, олардың түрлері. (мысал келтір)*

- 1) мәтінге жуық мазмұндау. Бұл көбіне ықшам мәтіндерге қолданылады.
- 2) Көркем шығарманың мазмұнын қысқаша мазмұндау көлемді мәтіндерге қатысты.
- 3) Шығарманың жағын өзгерте мазмұндау.

Бақылау сұрақтары:

1. Әдебиет сабақтарында тіл дамыту жұмыстары қандай жолдармен амалға асырылады?
2. Ауызша және жазбаша тіл ұстарту дегеніміз не?
3. Әдебиет сабақтарында тіл дамыту жұмыстарына қандай талартар қойылады?.

Ұсынылатын әдебиеттер:

- 1.Қазақ әдебиетін жаңа технологиямен оқытудың кейбір жолдары (методикалық жинақ).
- 2.Құрманбаева Г., Дүйсебаев С. Әдебиет сабақтарының үлгілері. А., 1999.
- 3.Ақшолақов Т. Көркем шығармаға талдау жасау. А., Мектеп, 1993.

IV. ГЛОСАРИЙ

Методология	зерттеу, әдіс, ілім деген сөздерден алынған термин	Methodology	term derived from the term "study", "learning" and "teaching"
Технология	білімдік ақпараттарды толықтырып, өңдеп, өзгертіп ұсынудың әдістері мен құралдарының жиынтығын, қажетті құралдарды оқу үрдісінде тиімді пайдалана отырып, оқушыларға жеткізе білудің тәсілдері туралы ғылым.	Technology	the science of methods and tools for completing, modifying and modifying educational information, ways to effectively communicate the necessary tools with students in the learning process.
Инновация	Инновация - жаңаша ойлаудың жолы болғандықтан, оқытудың жаңа	Innovation	Innovation - this is the new content that is new to

	мазмұндағы түрі.		the newest.
Инновациялық әдістеме	инновациялық әдіс-тәсілдер мен дидактикалық құралдарды қолдану арқылы білім негіздерін меңгертудің сипатын жаңа технологиялармен толтыруға, өзгертуге бағытталған.	Innovative methodology	innovative methods and the use of didactic tools for learning the latest technologies.
Аударма	әдеби шығарманың бір тілден екінші тілге көшіріліп қайта жасалуы.	transfer	Reproduction and reproduction of literary works from one language to another.
Әдебиет теориясы	әдеби шығарманың табиғаты мен қоғамдық қызметін зерттейтін және оны талдаудың методологиясы мен методикасын айқындайтын әдебиет жөніндегі ғылымның	Theory of Literature	is one of the main branches of science in literature, which determines the methodology

	негізгі салаларының бірі.		and methodology of studying the nature and social activity of literary art and its analysis.
Дидактикалық әдебиет	(грек тілінен үлгілі, өнегелі, ғибратты) ғылыми-танымдық сипатта түзілген көркем шығармалар.	Didactic literature	(exemplary, Greek, exemplary), literary works of science and cognitive character.
Идея	әдебиет шығармасында өмірдегі жай-жағдайлар, адам тағдыры баяндалғанда, суреттелгенде жазушының сөз болып отырған мәселелерге	Idea	The literature describes the situation in human life, the description of human destiny, the attitude and attitude of

	қатынасы, көзқарасы		the writer to the problem
Кейіптеу (олицетворение)	әр түрлі табиғат құбылыстарына, жансыз нәрселерді адам кейпіне келтіріп немесе қалайда жан бітіргендей етіп суреттейтін көркемдік тәсіл.	impersonation	an artistic approach illustrating various natural phenomena, lifeless objects or figuratively animated.
Меңзеу (синекдоха)	аз бен көпті, үлкен мен кішіні ауыстырып, немесе, бүтіннің орнына бөлшекті айту, жекеше ұғымның орнына көпше ұғымды алу, алмастыру.	synecdoche	small or large, large or large, or, instead of the whole, say this subject, replace the concept of the plural, replace the concept of the plural.
Пейзаж	(франц. – ел, жер) - әдеби шығармадағы	Landscape	a beautiful image of

	жаратылыстың, яки табиғаттың әсем көрінісі, көркем бейнесі.		nature or nature in the creative arts.
Повесть	(орыс тілінен баяндау) – оқиғаны баяндап айтуға негізделетін қарасөзбен жазылған, көлемді шығарма, эпикалық жанрдың орташа түрі.	The Tale	A versatile composition based on a story story, an average epic genre
Портрет	(француз тілінен бейнеленген) - әдеби кейіпкердің сырт көрінісін, кескін-кейпін, бой-тұлғасын суреттеу.	Portrait	Describe the appearance of a literary hero, his appearance, his personality.
Интонация дегеніміз	сөйлеу сазы. Ол сөйлеудің ритмі мен үнін, дауыстың бірде жоғарылап, бірде төмендеуін білдіреді. Интонация мына элементтерден тұрады: өз бен ой екпіні, сөйлеу	Intonation	to sing music. It means that the rhythm and tonight, humility, or glimmering.

	қарқыны, ритмі(ырғағы), пауза(кідіріс),сазы.		
Жанр	әдеби шығармалардың жеке түрлері, көркем әдебиеттің салалары.	Genre	some virtuosity of literary works, vetwi profitable literary works
Әдеби процесс	бұл белгілі бір дәуірде, сонымен қатар, ұлттар мен елдердің, аймақтардың, әлемнің күллі тарихи кезеңдерінде өмір сүріп келе жатқан әдебиеттің тарихи заңды қозғалысы.	Literary Process	This is a legitimate statutory movement in the definition of the epoch, as well as nationalities and countries, regions and literatures all over the world.

V. ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қабдықайыров Қ. Инновациялық технологияларды диагностикалау. – А., 2004
2. Жүнісбек Ә. Жаңа технология негізі – сапалы білім. – // Қазақстан мектебі, № 4, 2008
3. Нағымжанова Қ. Инновациялық технологияның құрылымы. – А.: Өркен, 2007
4. Көшімбетова С. Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері. – А.: Білім, 2008.
5. Мыңбаева А.К., Садвакасова З.М. «Оқытудың инновациялық әдістері, немесе сабақты қалай қызықты өткізуге болады»: Оқу құралы. – Алматы, 2010.
6. Бектұров Ш.К. Қазақ тілі: фонетика, лексика, морфология, синтаксис. – А.: «Атамұра», 2006.
7. Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – А.: Абзал-ай, 2014.
8. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. – А.: Білім, 1997.
9. Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – А.: Санат, 2007.
10. Ахмедов К. Әдебиеттануға кіріспе. – Қ.: Рауан, 1998.
11. Сүйіншіалиев Х. Қазақ әдебиеті тарихы. – А.: Санат, 1997.
12. Бітібаева Қ. Қазақ әдебиетін тереңдетіп оқытудың инновациялық методикасы және технологиясы. Бірінші кітап. – А.: Дәуір-Кітап, 2012.
13. Бітібаева Қ. Қазақ әдебиетін тереңдетіп оқытудың инновациялық методикасы және технологиясы. Екінші кітап. – А.: Дәуір-Кітап, 2012.
14. Инновацион тағлим технологиялари /Муслимов Н.А., Усмонбоева М.Х., Сайфуров Д.М., Тұраев А.Б. – Т.: “Сано стандарт” нашриёти, 2015. – 81-б.
15. Муслимов Н.А. Бўлажак касб тағлими ўқитувчиларини касбий шакллантириш /Монография. – Т.: Фан, 2004.

16. Муслимов Н.А., ва бошқалар. Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси/ Монография. – Т.: “Фан ва технология” нашриёти, 2013.

17. Педагогика назарияси / ОТМ учун дарслик. Муал.: М.Х.Тохтаходжаева ва б. Проф. М.Х.Тохтаходжаеванинг умумий таҳрири остида. – Т.: “Iqtisod-moiya”, 2010. – 136-140-б.

18. Педагогика: 1000 та саволга 1000 та жавоб / Методик қўлланма. У.И.Иноятов, Н.А.Муслимов, М.Усмонбоева, Д.Иноғомова. – Т.: Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети, 2012. – 193 б.

19. Рўзиева Д., Усмонбоева М., Ҳолиқова З. Интерфаол методлар: моҳияти ва қўлланилиши / Мет.қўлл. – Т.: Низомий номли ДТПУ, 2013. – 115 б.

20. Сайидахмедов Н. Педагогик маҳорат ва педагогик технология. – Т.: Олий педагогика институти, 2003.

Интернет сайтлари

1. <http://www.edu.uz> - Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги портали

2. <http://www.uzedu.uz> - Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги веб сайти

3. <http://www.eduportal.uz> - Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги ахборот таълим портали

4. <http://www.multimedia.uz> - Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги ҳузуридаги Мультимедиа умумтаълим дастурларини ривожлантириш маркази сайти

5. <http://www.bimm.uz> - Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузуридаги Бош илмий-методик маркази сайти

6. <http://www.pedagog.uz> - Тошкент давлат педагогика университети веб сайти

7. <http://www.giu.uz> - Тошкент давлат педагогика университети хузуридаги халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудий маркази сайти

8. <http://www.ziyonet.uz>. - ахборот таълим портали